

COMMUNICATIONES
ARCHÆOLOGICÆ
HUNGARIÆ

2017

Magyar Nemzeti Múzeum
Budapest 2018

Főszerkesztő

FODOR ISTVÁN

Szerkesztő

SZENTHE GERGELY

A szerkesztőbizottság tagjai

T. BIRÓ KATALIN, LÁNG ORSOLYA,
MORDOVIN MAXIM, SZATHMÁRI ILDIKÓ

Szerkesztőség

Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár
H-1088, Budapest, Múzeum Krt. 14–16.

Szakmai lektorok

T. Biró Katalin, Csippán Péter, Mordovin Maxim, Oross Krisztián, Ritoók Ágnes,
Soós Eszter, V. Szabó Gábor, Vaday Andrea, Vörös Gabriella, Vörös István

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

HU ISSN 0231-133X

Felelős kiadó: Varga Benedek főigazgató

Készült a Pauker Holding Kft. nyomdájában, 2018.
500 példányban
Nyomdai előkészítés: Gyapjas Anikó

TARTALOM – INDEX

ORAVECZ Hargita	Földbeásott építmények a Felső-Tisza-vidék középső újkőkori telepein 5
	Sunken buildings on the Middle Neolithic settlements of the upper Tisza region 37
BÁRÁNY Annamária	Nagykálló-Harangod (M3-59) középső neolitikus település állatsontanyaga 39
	Animal bone find material from the Nagykálló-Harangod Middle Neolithic settlement 49
Ildikó SZATHMÁRI	On the metallurgy of the Füzesabony Culture. Bronze finds and casting moulds from the Füzesabony Bronze Age tell settlement 51
	A füzesabonyi kultúra fémművességéről. Bronzleletek, öntőminták a füzesabonyi bronzkori tell telepről 78
<i>Appendix</i>	
Boglárka MARÓTI–Ildikó HARSÁNYI–Zsolt KASZTOVSZKY	Non-destructive analysis of bronze objects from Füzesabony-Öregdomb 81
TANKÓ Károly	Késő vaskori leletek Karcsáról 85
	Late Iron Age finds from Karcsa 106
SÓSKUTI Kornél	Szarmata településrészlet Bugac-Bimbó határrészéből. Időrendi adatok a Duna–Tisza-köz 2–3. századi településtörténetéhez 109
	Detail of a Sarmatian settlement at Bugac-Bimbó. Chronological data concerning the 2 nd –3 rd century settlement history of the Danube–Tisza-interfluvium 168
<i>Appendix</i>	
KOVÁCS Zsófia Eszter	Bugac-Bimbó lelőhely állatsontanyagának archaeozoológiai értékelése 170
MESTERHÁZY Gábor	Legkisebb költségű úthálózatok modellezése síkvidéki környezetben a neolitikumtól a középkorig 173
	Least-cost path networks from the Neolithic to the Middle Ages in lowlands 191

BUZÁS Gergely–BORUZZS Katalin–MERVA Szabina–TOLNAI Katalin	
	Régészeti kutatások a visegrádi Sibrik-dombon 193
	Archaeological investigations on Sibrik Hill at Visegrád 235
FODOR István	
	Honfoglalás kori temető Jászberény határában 237
	A burial ground of the Conquest Period (10 th century) on the outskirts of Jászberény 254
<i>Appendix</i>	
SZENICZEY Tamás–HAJDU Tamás	
	Jászberény-Alsómuszáj honfoglalás kori lelőhely „B” sírjának embertani vizsgálata 255
	Anthropological analysis of the skeletal remains of a Hungarian Conquest Period individual from Jászberény-Alsómuszáj 260

ERRATA

J. Gábor TARBAJ	
	The Late Bronze Age “Scrap Hoard” from Nagydobsza Part 1 Communicationes Archaeologicae Hungariae 2015–2016, 87–146. 261

Buzás Gergely–Boruzs Katalin–Merva Szabina–Tolnai Katalin

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A VISEGRÁDI SIBRIK-DOMBON

Visegrád ókori és középkori műemlék-együttesének fontos részét képezik a Sibrik-dombon és az azt övező Várkert-völgyben feltárt római- és középkori lelőhelyek. A tanulmány a 2013–2015-ben végzett ásatások eredményeit ismerteti. Az új ásatások során derült fény arra, hogy az elhagyott római falak között már az államalapítás korát megelőzően, a 8. század végétől és a 9. században folyt élet, majd a késő Árpád-korig bizonyítható a központi hely használata.

The Roman-period and medieval sites investigated on Sibrik Hill and in the Várkert Valley enclosing it are an important part of the antique and medieval monuments of Visegrád. Discussed here are the findings of the 2013–2015 excavation campaigns, which revealed that the abandoned Roman fort had been occupied from the late 8th century and during the 9th century, well before the foundation of the medieval Hungarian state, and that the occupation of this central place can be traced up to the late Árpadian Age.

Kulcsszavak: római kor, Karoling kor, Árpád-kor, római erőd, központi hely, ispánsági központ

Keywords: Roman Age, Carolingian Period, Árpád Age, Roman fortress, central place, ispán's castle

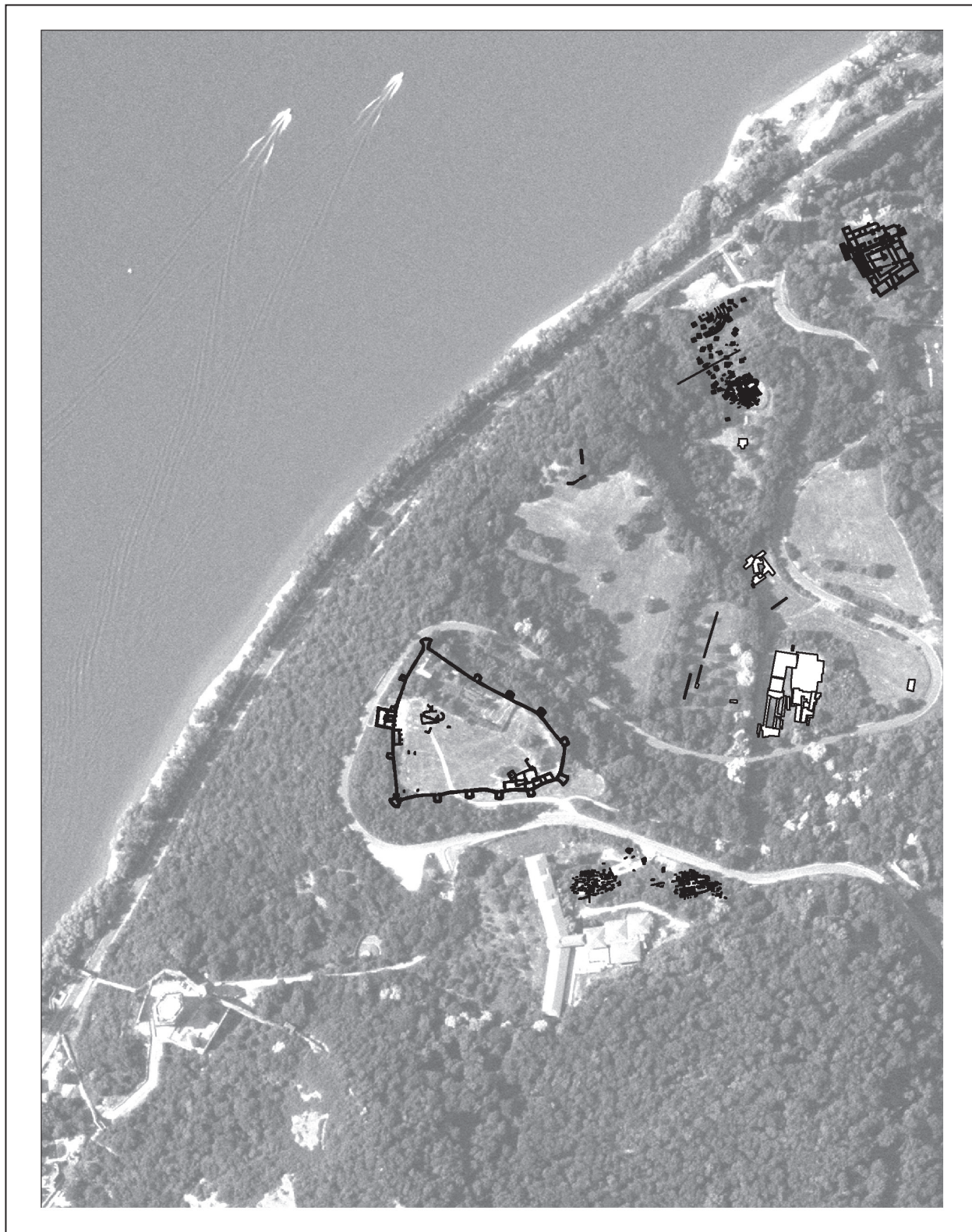
Kutatástörténet

A visegrádi Sibrik-dombon látható romokra a 19. század közepén Rómer Flóris figyelt fel elsőként. Henszlmann Imre és Schulek János is ismerte a lelőhelyet, utóbbi 1941-ben több római leletet be is gyűjtött innen (TOLNAI 2013, 3). A lelőhely régészeti kutatása 1951–1952-ben kezdődött meg, amikor Soproni Sándor megkezdte a római erődítmény falainak és tornyainak a feltárását (SOPRONI 1954, 49–53). 1970–1972-ben, majd 1974–1975-ben Soproni Sándor – már Szőke Mátyással együtt – nagyobb felületen, főleg az erőd nyugati és déli–délkeleti részén folytatta a kutatásokat. Feltárták az erőd nagy nyugati tornyát, több római kaszárnyaépületet, valamint a délkeleti részen egy 11. századi palotaépületet és környezetét. A torony területén három 4–5. századi, római kori építési szakaszt és két középkori periódust határoztak meg. A második középkori periódus végét az épületek pusztulását jelző égett rétegből származó I. László denár keltezte, de úgy vélték, hogy a tatárjáráskor bekövetkező végéig to-

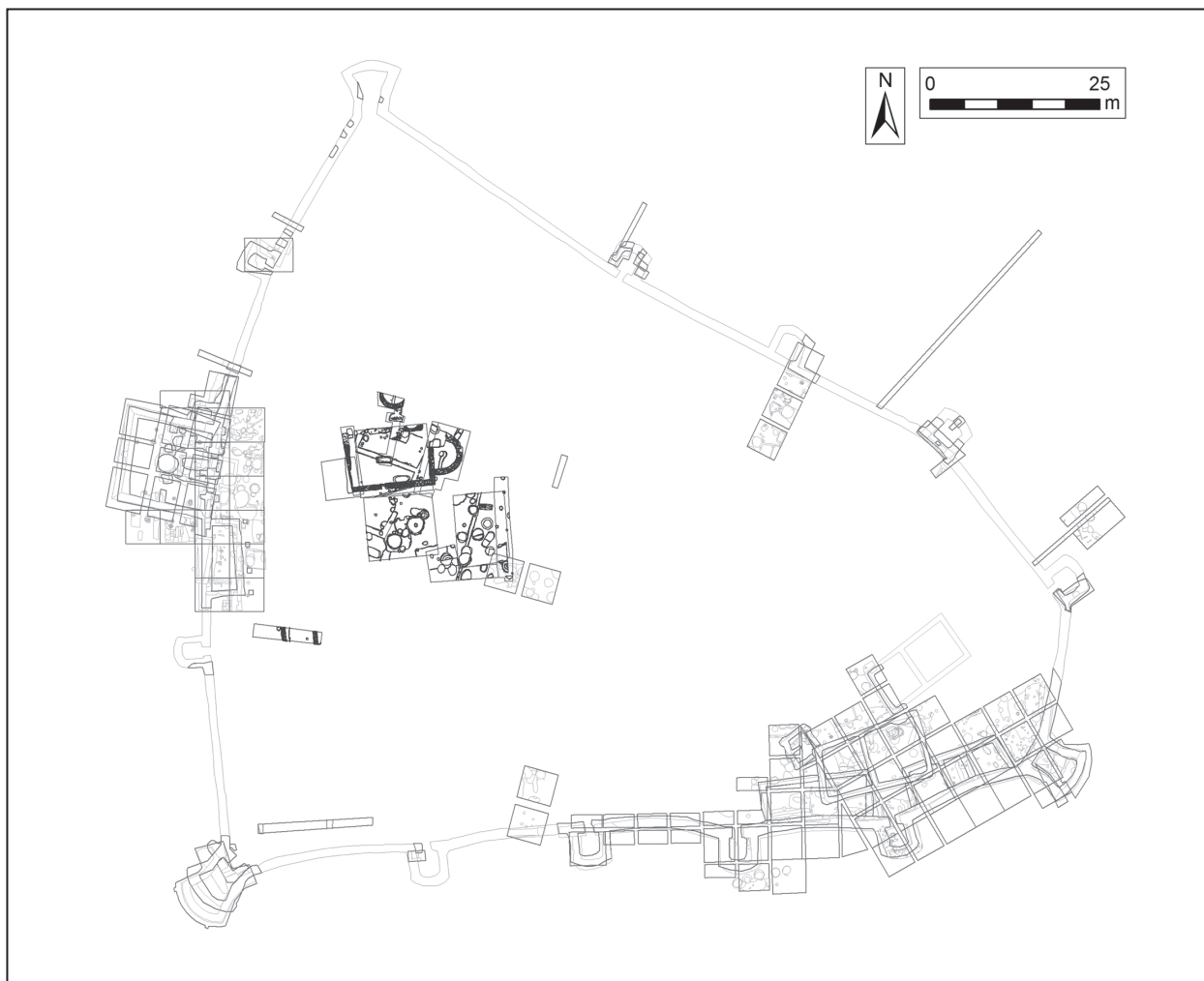
vább folyt az élet a falak között. Az erőd délkeleti részén a római periódusok mellett három középkori fázist különböztettek meg. Az akkor 10. század végére keltezett első középkori periódus végét égési réteg jelezte. A 11. század elejére keltezett fázisban felújították, kijavították a sérült épületeket, és egy kis, kőalaposzós épületet, majd annak elbontása után kétosztatú kőpalotát építettek (SZŐKE 1971, 43–44; SOPRONI–SZŐKE 1972, 43–44; SOPRONI–SZŐKE 1975, 69–70, 106; SOPRONI–SZŐKE 1976, 49; SOPRONI–SZŐKE 1977, 28; SOPRONI 1986, 49; SZŐKE 2000; újabban összefoglalóval: TOLNAI 2013). 1984–1985-ben, majd 2009-ben is folytak még kisebb kutatások a területen (2. kép).

Az újabb kutatások

2010-ben, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum és a bécsi Zentralanstalt für Meteorologie und Geodynamik együttműködése keretében végzett geofizikai felmérések adtak új lendületet a munkának

1. kép A Sibrik-dombon és a Várkert-völgyben végzett ásatások helyszínrajza (térkép: Tolnai Katalin)
Fig. 1 Plan of the excavations on Sibrik Hill and in the Várkert Valley (map: Katalin Tolnai)

2. kép Visegrád-Sibrik-domb. A lelőhely térképe, a kutatás kezdete óta feltárt szelvényekkel. Feketével: a legutóbb, 2013–2015 között feltárt szelvények (térkép: Tolnai Katalin)

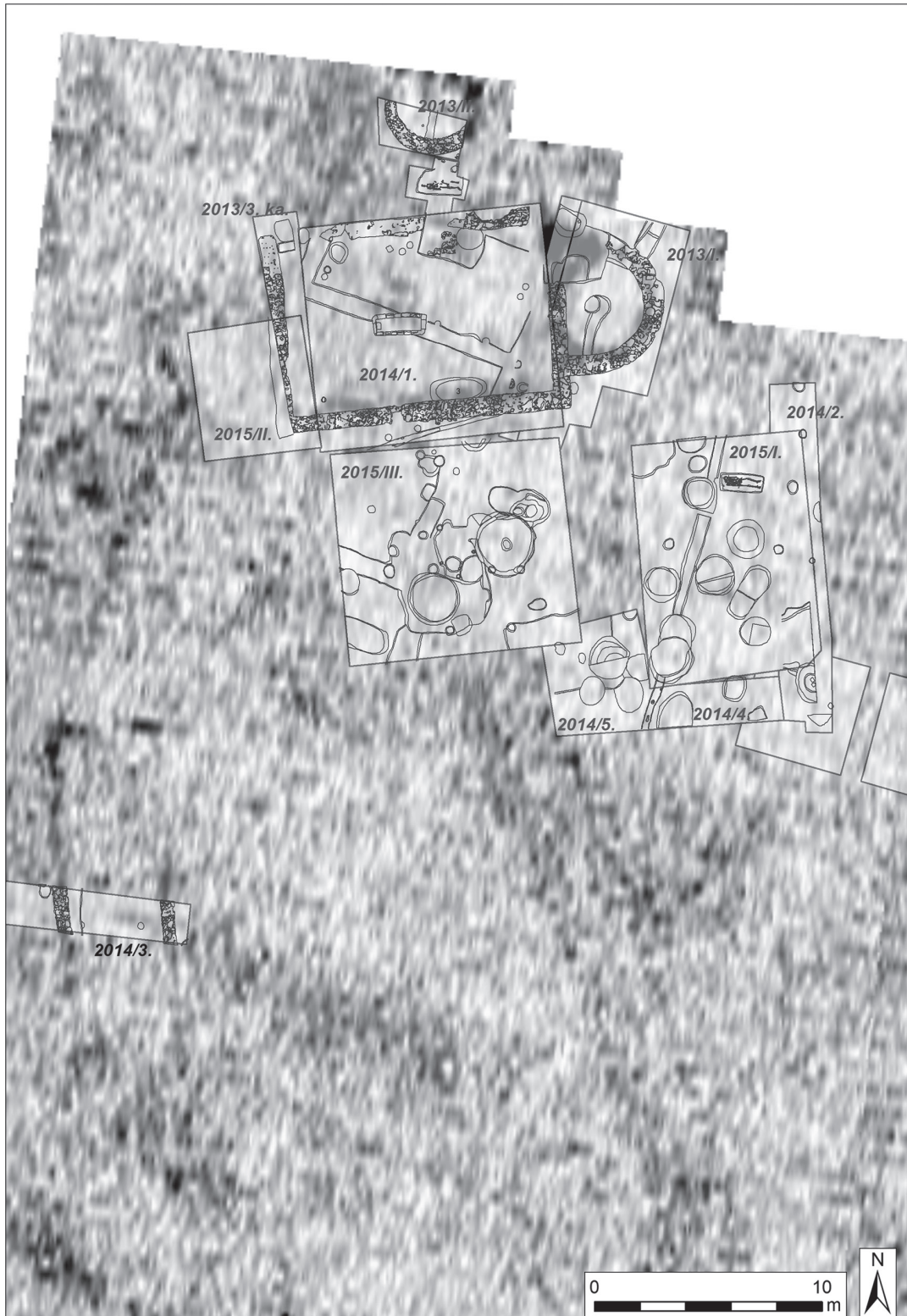
Fig. 2 Visegrád-Sibrik Hill. Plan of the site showing the trenches opened since the onset of the site's investigation. Black: the trenches opened between 2013 and 2015 (map: Katalin Tolnai)

(TOLNAI 2013; BUZÁS et al. 2014).¹ Ekkor az erőd belső területén korábban ismeretlen épületek rajzolódtak ki. Egy keletelt, apszisos épület, mellette egy kör alakú objektum, távolabb pedig egy téglalap alaprajzú építmény nyomai látszóttak a felméréseken (3. kép).

Ennek nyomán 2013-ban a Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma kezdte meg az újonnan ismertté vált objektumok régészeti kutatását. 2013–2014-ben Buzás Gergely (BUZÁS et al. 2014), majd 2015-ben Boruzs Katalin vezetésével folytatók az ásásokat. A feltárásokat vezető kutatócsoport tagja még Merva Szabina (MTA BTK Régészeti Intézet) és Tolnai Katalin régészek (4. kép).

2013

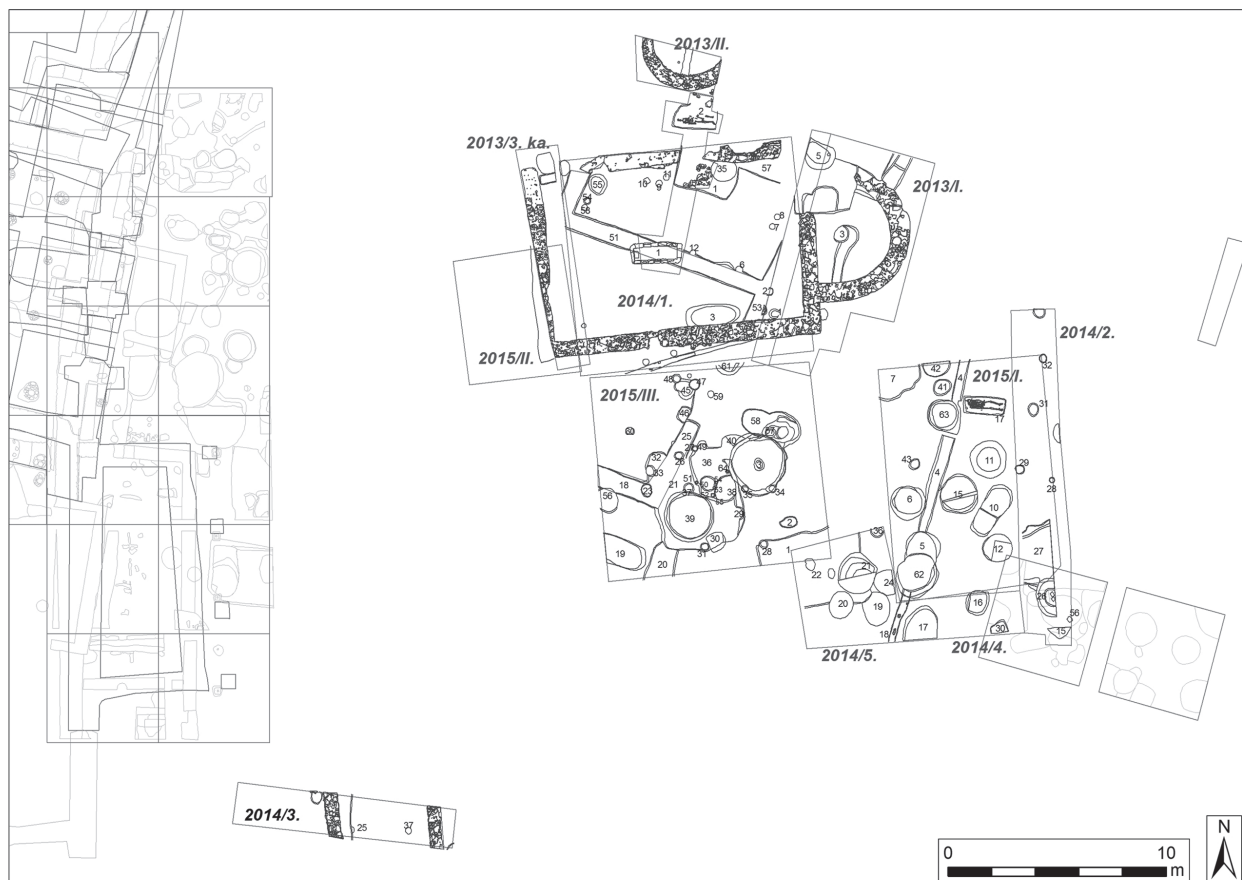
2013. augusztus 21. és október 6. között két kutatóárokkal és egy szelvényel, összesen mintegy 90 m² terület feltáráásával azonosítottunk egy kora középkori, egyhajós, félköríves apszisú templomépületet a vár udvarán (5. kép). A 2013/I. szelvényel a templom apszisát tártuk fel. Az apszis alatt egy cölöpfal alapárkát találtuk (6. kép 1–4), amelyből paticsdarabok, egy Karoling kori bronz sarkantyú (25. kép 1), 8–9. századi kerámia és radiokarbon kormeghatározással² a 8–9. századra keltezett állatcsont maradványok³ kerültek elő. Ugyanehhez a horizonthoz tartozik további három telepobjektum (gödör) is. A 2013/III.

3. kép A lelőhelyen 2010-ben végzett georadaros felmérés magnetogramja. Egymásra vetítve az észlelt mágneses anomáliák és a későbbiekben feltárt régészeti objektumok (térkép: Tolnai Katalin)

Fig. 3 Magnetogram of the site's georadar survey conducted in 2010, showing the magnetic anomalies and the subsequently uncovered archaeological features (map: Katalin Tolnai)

4. kép A lelőhelyen 2013–2015 között feltárt szelvények összesítő térképe (térkép: Tolnai Katalin)
Fig. 4 Plan of the trenches excavated between 2013 and 2015 (map: Katalin Tolnai)

kutatóárokka l a szinte teljesen elpusztult, csak habarcsfoltok alapján azonosítható nyugati fal helyét tártuk fel. A 2013/II. kutatóárkot a templom hajójának közepén nyitottuk. Itt egy falazott, de kiürített sír került elő, mindössze egy ujjperc és egy 11. századi aranygyűrű volt benne. (6. kép 5, 27. kép 3–4) A kutatóárokban a templom északi falán kívül egy papi sírt találtunk, kezében kora középkori ónkehellyel és paténával (6. kép 6, 27. kép 1–2), de a paténának már csak a korróziófoltjai voltak megfigyelhetőek. A templomhoz tartozó két csontvázat radiokarbon kormeghatározással kelteztük a 10–11. század fordulójára.⁴ A kutatóárok északi végében, a templomtól északra nagyméretű, falazott, római kori ciszternát találtunk, amelynek másodlagos betöltésében 8–9. századi leletanyag került elő. A betöltés aljáról előkerült növényi maradványok radiokarbon kormeghatározása alapján ciszterna a 4. századra keltezhető.⁵

2014

2014-ben, augusztus 11. és szeptember 2. között, 169 m² területen végeztünk ásátást a lelőhelyen (7. kép). Az első kutatási területünk az előző évben megtalált templom hosszháza volt. Ezt a 2014/1. számú szelvényvel tártuk fel. A második kutatási terület a templomtól keletre terület el. Itt próbáltuk meg a 2014/2. számú, észak-déli irányú, valamint a rá merőleges 2014/4. számú szelvényvel tisztázni a 2013-ban az apszis alatt talált 8–9. századi cölöpfal alapárkának esetleges folytatását. Az utóbbi szelvényben előkerült kemencék fölé nyitottunk a 2014/5. számú szelvényt. A harmadik kutatási terület a földradaron az ásátási területünkől délnyugatra mutató, téglalap alaprajzú, vélhetőleg római kori épület hitelesítésére nyitott 2014/3. számú, 2x9 m alapterületű szelvény volt. A templom és a római kori épület(ek?) mellett összesen 21 telepjelenség (1 ház, 4 kemence, 9 gödör, 6 cölöphely, 1 árokszakasz) került feltárása.

5. kép A 2013-as ásatás légi felvétele (Pazirik Kft.)
Fig. 5 Aerial photo of the 2013 campaign (Pazirik Kft.)

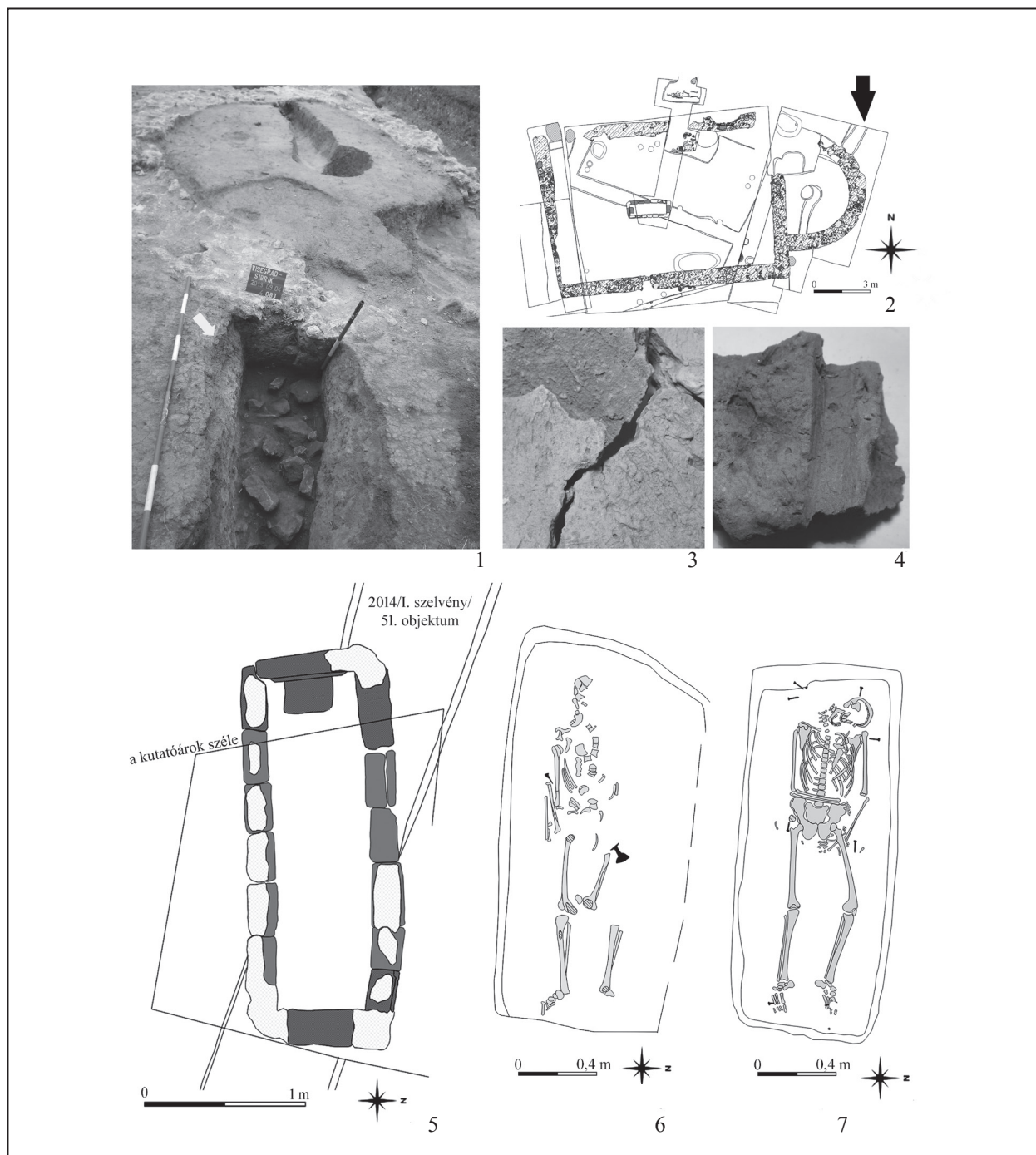
A 2014/3. szelvényben megtalált kőépület római kori kaszárnyaépületnek bizonyult. 50 cm vastag kőfalainak építését és pusztulását is 4. századi római érmék keltezték. A romok felett kora középkori beásásokat találtunk.

A templomhajó területén, a 2014/1. szelvényben egy H alaprajzú falrendszer kiszedett alapozásainak árkai kerültek elő, amelyet bontási törmelék és szemét, különösen nagy mennyiségű állatsont töltött ki. Az ezek közül vett minták radiokarbon kormeghatározása 1000 körüli adatokat eredményezett,⁶ ami az épület bontását keltezte. Ennek az épületnek a bontását követően épült fel a templom és a közepén található falazott sír.

A templomtól keletre, a 2014/2. szelvényben, a templomtól eltérő tájolású, leletanyag híján egyelőre keltezetlen cölöpsort tártunk fel. A 2014/4. szelvényben egy, a fent említett cölöpsorral egyező tájolású keskeny árokreszlet került elő, amely

karosor alapozási árka lehetett, ugyanis több karólyuk is megfigyelhető volt benne. A két struktúra esetleg összefüggött egymással, egy nagyobb sövényfalú épület vagy sövénykerítés maradványai lehetnek, de ennek a tisztázásához még nagyobb terület feltárására lesz szükség. A területen több különböző formájú és méretű koraközépkori gödröt tártunk fel, de ezek kora és viszonya a cölöpsoros, sövényfalú struktúrához egyelőre nem világos.

A 2014/1. szelvényben a nyugati fal kivételével kitisztítottuk a templom hosszházának maradványait. Ezek nyugat felé a felszín lepusztulása következtében egyre inkább eltűntek, különösen az északi fal került elő hiányosan. Az északi fal keleti fele alatt egy nagy kőekkel betöltött, téglalap alakú gödröt (házat?) találtunk, amely a templom építésénél korábbi lehet. A gödör betöltése alatt egy római kori, méhkas alakú verem is előkerült.

6. kép 1: Az államalapítás kori templommal szuperpozícióban talált 9. századi palánkfal árka; 2: A feltárások összesítő térképének részlete, a 2013–2014-ben feltárt templomról, s az alatta talált palánkfal árkának rajzával; 3–4: Az árokban talált paticsleletek; 5: A templomhajójában elhelyezkedő falazott sír (2013/1. sír) felszínrajza; 6: A templomtól északra található papi temetkezés (2013/2. sír) felszínrajza; 7: A templomtól délkeletre található, melléklet nélküli Árpád-kori sír (2015/1. sír) (ásatási rajzok: Lóki Róbert)

Fig. 6 1: Bedding trench of the 9th-century palisade cut by the church built at the time of the medieval Hungarian state's foundation; 2: detail of the site plan, showing the church uncovered in 2013–2014 and the bedding trench of the palisade underneath it; 3–4: burnt daub fragments from the bedding trench; 5: plan of the brick grave in the church nave (Grave 2013/1); 6: plan of the priest's burial north of the church (Grave 2013/2); 7: Árpadian Age burial lacking grave goods south-east of the church (Grave (2015/1) (excavation drawings: Róbert Lóki)

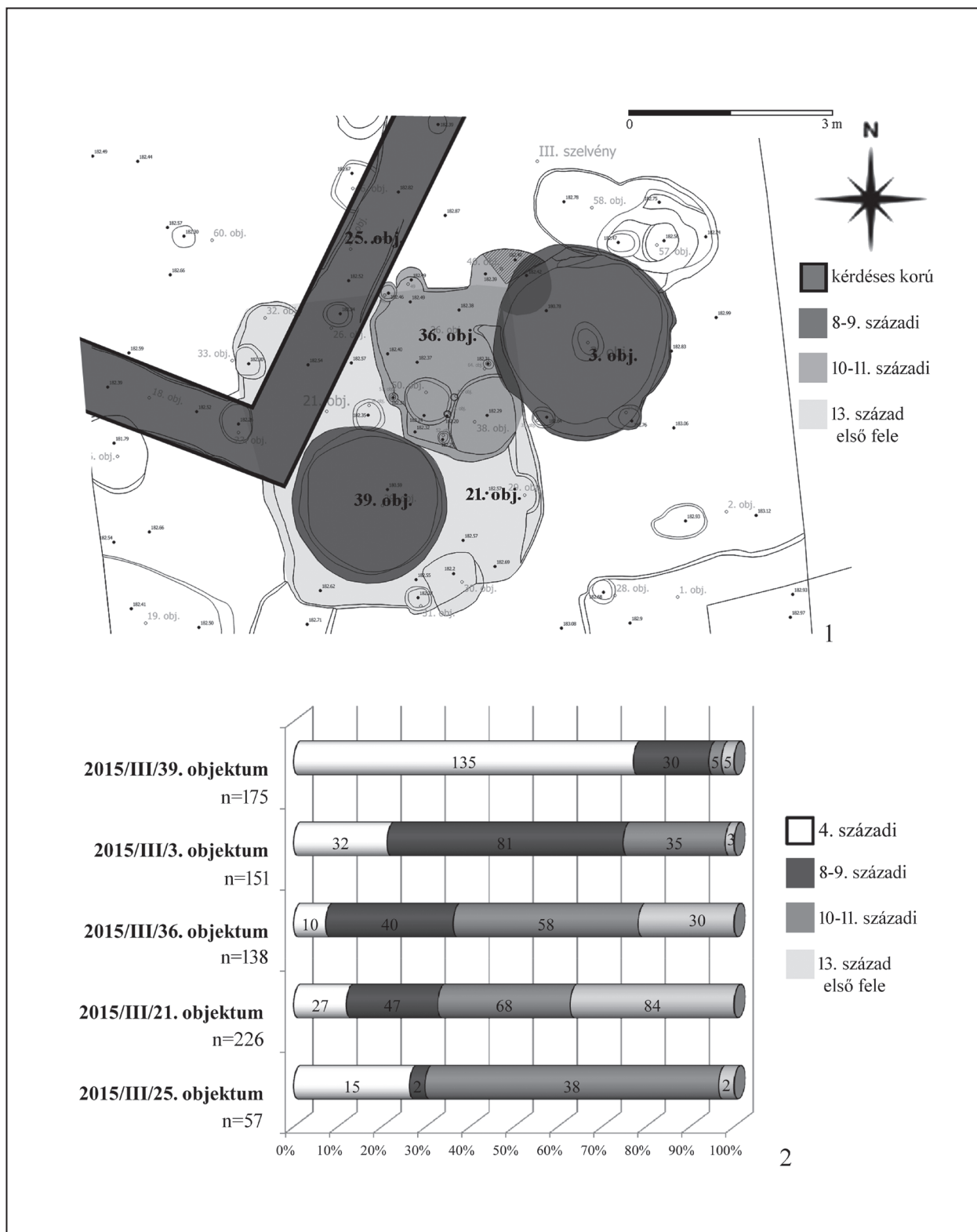
7. kép A 2014-es ásatás légi felvétele (Gyarmati László, Interfes Air)
 Fig. 7 Aerial photograph of the 2014 campaign (László Gyarmati, Interfes Air)

8. kép A 2015-ös ásatás légi felvétele (Takács Bendegúz,
 PPKE BTK Régészettudományi Intézet)
 Fig. 8 Aerial photograph of the 2015 campaign (Bendegúz Takács,
 Institute of Archaeology, Faculty of Humanities and Social Sciences, PPKE)

Ebben az évben sikerült feltárnunk a templom közepén 2013-ban talált falazott sír fej felőli részét. A sírgödör falzatának nyugati oldalát egy másodlagosan felhasznált, profilált – feltehetően római – kő alkotja. A sírgödör alján szürke kőből faragott fejtámaszt ta-

láltunk, mellette egy emberi kéztöcsont került elő. A templomtól délkeletre, a 2014/5. szelvényben egy késő Árpád-kori (13. századi) veremház délkeleti sarkát találtuk meg, amelyből több, többször megújított, földbe vájtt kemence nyílt.

9. kép A lelőhely periodizációja. 1: Szuperpozíciók a 2015/III. szelvényben; 2: A kiemelt objektumokból előkerülő, meghatározott kerámiaanyag mennyiségi eloszlása

Fig. 9 Periodisation of the site. 1: Superpositions in Trench 2015/III; 2: Distribution of the identified pottery from the selected feature (4th century; 8th–9th century; 10th–11th century; first half of the 13th century

2015

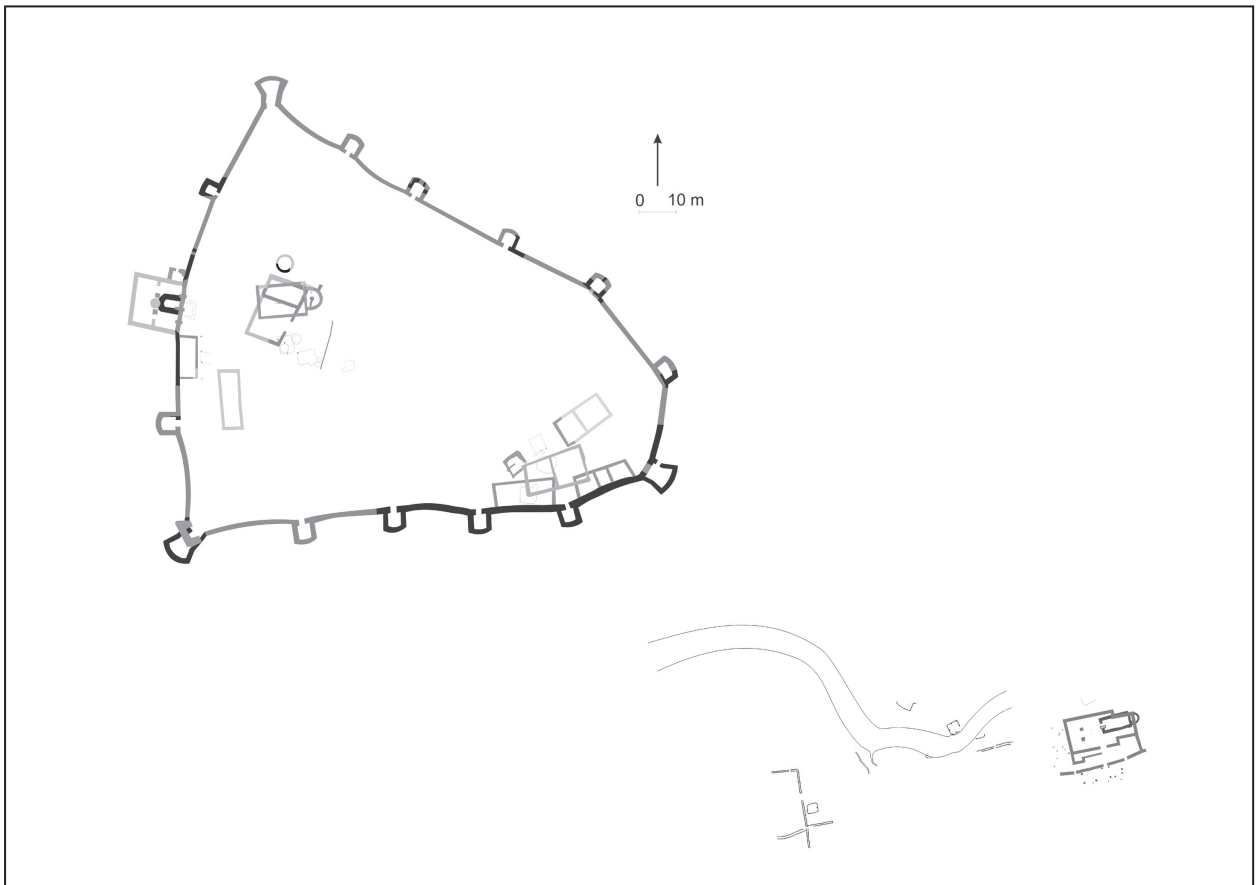
2015 augusztus–szeptember során további három szelvényt, 161 m²-t tártunk fel (8. kép).

Az ez évi ásatás egyik célja a templom területén 2014-ben talált, a templomnál korábbi, eltérő tájolású, eddig csak alapozási árkokkal jelentkező építmény funkciójának, korának pontosítása, másik célja az apszis alatt 2013-ban feltárt patiosos falú, cölöpszerkezetes, 8–9. századi struktúra meghatározása volt. Ennek érdekében a templomtól nyugatra egy (2015/II), a dél–délkeleti irányban két szelvényt (2015/I és 2015/III) jelöltünk ki.

A feltárás során az alapozási árkokkal jelentkező építmény újabb falszakaszai kerültek elő. Az épület kéthelyiséges, körülbelül 18x10 m alapterületű lehetett, bejárata a keleti oldalon nyílt. Később a falakat alapozásuk aljáig elbontották, az árkokat háztartási szeméttel (főleg állatsonttal), kerámiával és építési törmelékkel töltötték fel.

Továbbra sem sikerült megnyugtatóan tisztázni a 2014-ben a templomtól délkeletre, részlegesen, 2015-ben további szakaszon összesen mintegy 14 m hosszan feltárt középkori, keskeny árok pontosabb keletkezését, kiterjedését és rendeltetését. Kora középkori használatára utalnak a megfigyelt szuperpozíciók, az árkot Árpád-kori gödrök vágják. Az árok keleti oldalán egy melléklet nélküli, kelet-nyugati tájolású sír volt. A koporsó vonalát az előkerült vasszőgek mutatták.

A templom déli–délkeleti előterében (azaz a 2015/I. és 2015/III. szelvényben) összesen 23 tárolóverem, illetve gödör (római, 8–9. századi, illetve 10–11. századi telepobjektumok), hét cölöphely és három épület (egy 10–11. századi ház, egy 13. századi épület gödre és egy 13. századi veremház) került elő. A helyszínen kilenc középkori (8–9. századi, illetve 10–11. századi) tárológödör helyezkedett el, a kisebbek körülbelül hozzávetőleg 1 m mélyek és 1 m

10. kép A Sibrik-domb épületeinek alaprajza (Buzás Gergely rekonstrukciója)
Fig. 10 Plan of the buildings on Sibrik Hill (reconstruction by Gergely Buzás)

11. kép Másodlagosan felhasznált oltárkő töredéke a tábor nyugati falszakaszából

Fig. 11 Fragment of a secondarily re-used altar stone from the western wall of the fort

átmérőjűek, a nagyobbak 2–2,5 m mélyek és 2 m átmérőjűek voltak. Betöltésükből elsősorban nagy mennyiségű állatsont, a gödrök alján gyakran teljes vázak vagy összefüggő vázrészek és kerámia került elő. A tárológödrök mellett 14 szemétgödrt is feltártunk. Ezek egy része körülbelül 2x1 m-es, téglalap alakú, körülbelül 30–50 cm mély, teknőszerű jelenség volt, igen sok állatsonttal, építési törmelékkel, tegulával, kevés kerámiatöredékkel feltöltve. A meddőről és az objektumok betöltéséből egyaránt kerültek elő érmek: a 4. századi római bronzok mellett középkori ezüstpénzek is.

A 12–13. századi periódust más földbe mélyített építmények képviselik. Az egyik tároló gödör felett a fentebb említett kisméretű, kemencés, 11. századi veremház maradványait tártuk fel. Erre ástak rá később egy nagyobb, mélyített padlójú, cölöpszerkezetes műhelyépületet (9. kép). Az épület pusztulása az 1242. évi tatárjárás ideje alatt következhetett be, amelynek omladék rétege alól öt friesachi denárból álló éremlelet (29. kép 1), valamint egy friesachi típusú denárok verésére szolgáló verőtőpár (28. kép 5–6, 29. kép 2) is előkerült.⁷ Ezek mellett, bronz és ezüst műhelyhulladékok, vas olló, kés és szegek kerültek a napvilágra. A műhelyépület pusztulása után a már természetes úton részben betöltődött gödört végül fehér habarcsos bontási törmelékkel, minden bizonnyal a szomszédos templom bontási anyagával töltötték fel. A bontást az új visegrádi vár 1240-es évek végén, 1250-es években megkezdett építése indokolhatta, ehhez ugyanis építőanyagként felhasználták a régi vár és templomok köveit. Tőle délkeletre folytattuk a részben már 2014-ben feltárt,

a műhelyépülettel nagyjából egykorú, késő Árpád-kori kemencés veremház feltárását is.

Építéstörténeti értékelés (10. kép)

Római kor

A késő római kor hadiépítészetének megfelelően az erőd építésekor már nem szabványt követtek, hanem a terep adottságait használták ki. Így a Duna menti dombon emelt tábor szabálytalan alaprajzú, leginkább háromszöghöz vagy haranghoz hasonlítható, 114x130 m-es területen fekszik (2. kép). Jelenleg három legyező alakú saroktorony és 11 U-alakú oldaltorony helye ismert (SOPRONI 1954; SOPRONI–SZÓKE 1972; SOPRONI–SZÓKE 1975; SOPRONI–SZÓKE 1976; SOPRONI–SZÓKE 1977).⁸ A táborfalak szélessége 110–140 cm közötti volt, egyes helyeken az 1970-es évekig is 1,5–2 m-es magasságig fennmaradtak. A fal alapozását a felmenő részeknél szélesebbre készítették: a külső és belső oldalon is alapozási padkát lehetett megfigyelni. Az alapozás szabálytalan alakú, beszórt kövekből készült, habarcs nélkül, esetleg földdel keverve. Ezt egy réteg habarccsal egyenlítették ki és erre építették a felmenő falat *opus incertum* technikával. A nyugati oldalon a fal egy ívként követi a domb alakját, míg a déli oldalon a tornyokat összekötő kis falszakaszok befelé ívelődnek (*murus sinuosus et cornutus*) (BORHY 1996).⁹ Erre legközelebb a 40 km-re lévő Aquincumban (Óbudán) láthatunk példát, ahol a 4. század 30-as éveiben a régi legiotábor és a Duna közé falakat húztak, ezzel új erődöt alakítottak ki. A déli fal, amely körülbelül 300 m hosszan ismert, U-alakú oldaltornyokból és ívelt, 3 m széles falszakaszokból állt, amelyhez rengeteg 2–3. századi faragott kőtöredéket is felhasználtak (FACSÁDY 1976, 145–147). Valószínűleg így történhetett a sibriki tábor esetében is, de itt a beépített faragványok nem a tábor feltárásakor kerültek nagy mennyiségben napvilágra, hanem az Alsóvár felújítási munkálatai valamint a Szent András monostor kutatása során, ahová immár harmadlagos-negyedleges hasznosítás során kerültek (11. kép).¹⁰

Soproni Sándor és Szóke Mátyás az erőd építését I. Constantinus uralkodása alatti időszakra, a 325–330 köré keltezte (SOPRONI 1954; SOPRONI–SZÓKE 1972). A legyező alakú saroktoronyok Sibrikdombon megfigyelt típusával főleg a már fennálló erődök átépítéskor találkozhatunk (LANDER 1984, 248), de ilyen előzménnyel – úgy tűnik – itt nem

12. kép Táborbelső a délkeleti saroktorony előterében. Római kori járószint, cölöpszerkezetes építmény és az „A” épület sarka (fotó: MKM Adattár 1975, Ltsz. 8280)
Fig. 12 The fort’s interior by the south-eastern corner tower. Roman-period occupation level, a timber-framed building and the corner of Building A (photo: MKM Archives 1975, inv. no. 8280)

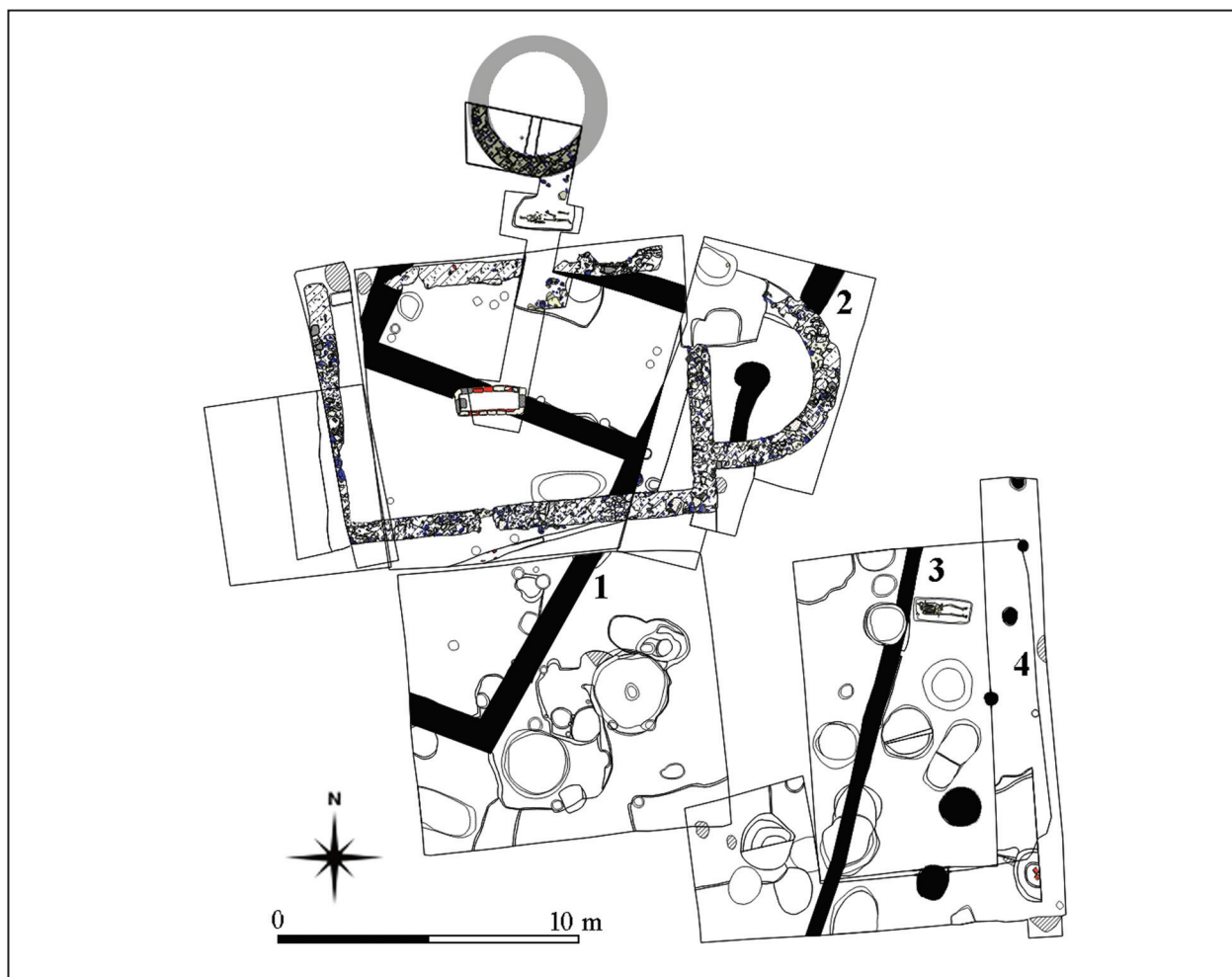
számolhatunk. Bár 2013–2015 között napvilágra került néhány korai tárgytypus is (15. kép 1–2), az eddigi kutatások során 4. század előtti komolyabb megtelepedésre, erődítményre utaló objektumok nem kerültek elő. A nyugati front kutatása alapján három periódust lehet elkülöníteni. Az elsőben épültek az erőd falak, a tornyok és a belső épületek egy része is. A délkeleti saroktorony keleti oldalán kis kitörőkaput alakítottak ki – jelenleg ez az erőd egyetlen ismert bejárata, amely ehhez az építési periódushoz köthető. A második periódusban – II. Constantius (337–361) idején – a nyugati táborfal középső tornyát visszabontották az alapozásig a táborfal 15 m-es szakaszával együtt, és egy kétszátú kaput alakítottak ki. A belső épületeken, tornyokon átalakítást nem figyeltek meg, csak az egyik oldal-tornyban a padló megújítását. I. Valentinianus (364–375) uralkodása alatt a kaput elfalazva négy-szögletes, 11,75 m oldalhosszúságú, kiugró tornyot emeltek, közepén egy 2,6 m átmérőjű kerek pillérrel. Ezzel újra megszüntették a nyugati fronton a bejáratot, így a harmadik periódushoz tartozó bejárat helye sem tisztázott. A védelmet a domb északkeleti–keleti–déli, lankásabb oldalai mentén trapéz alakú, kettős árokkal erősítették meg. A nyugati, meredekebb, sziklás oldalon nem volt szükséges (és lehetséges) *fossa* kialakítása. Az árok a táborfáltól mintegy 6 és 30 m-re helyezkedtek el, mélységük 2,5–3 m körüli lehetett.

A belterületre koncentráló újabb kutatások eredményeképpen érdekes adalékokkal bővültek ismereteink. A ’70-es évek ásatai során római kori építményeket az erőd falak mentén figyeltek meg, a középső terület szondázása negatív eredménnyel járt (71/A–B és 220. szelvény). Ekkor a délkeleti részen, közvetlenül a táborfalhoz építve három belső épület került napvilágra. A keleti oldalon egy részben feltárt, cölöpszerkezetes, tapasztott falú építmény állt a saroktorony bejáratától 50 cm-re (12. kép). Szerkezetét a táborfalra merőlegesen álló, négy sorban elhelyezett három-három cölöp adta, amelyek egy körülbelül 2,5x8,5 m-es területet határoltak. Négy járószintet figyeltek meg, az első a táborfal építéséből származó habarcsos köves betaposott szint volt. A 4. századi agyagos járószintet a délkeleti saroktorony előterében is sikerült megfogni. A déli táborfalnál kőépületek sorakoztak. Az „A” épület (5,5x14,5 m) három helységből állt, fala-

13. kép A 2013-ban feltárt ciszterna falazatának részlete a kis csatornákkal
Fig. 13 Detail of the cistern’s lining with small channels excavated in 2013

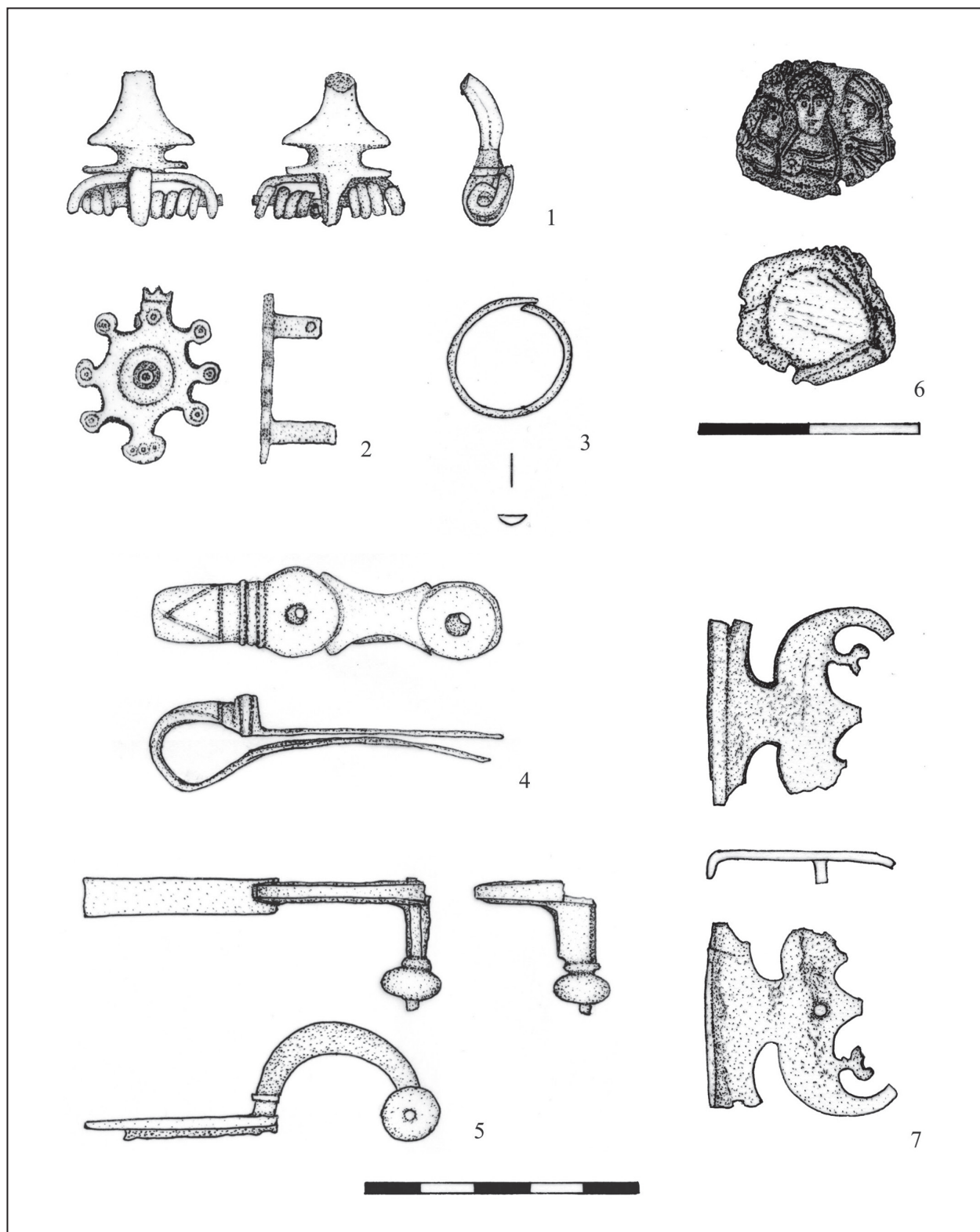

14. kép A feltárt szelvényekben megfigyelhető struktúrák (feketével jelölve), nyugatról keletre. 1: Az ispánsági központ építését megelőző kétszobás kőépület kiszedett alapárka; 2: A 9. századi palánkfal alapárka; 3: (Kora?) középkori árok részlete; 4: (Kora?) középkori építmény oszlophelyei

Fig. 14 The structures (marked with black) identified in the excavated trenches, from west to east. 1: Bedding trench of the two-roomed building preceding the establishment of the ispán/comes's centre; 2: Bedding trench of the 9th-century palisade; 3: Detail of a (perhaps early) medieval ditch; 4: Post-holes of a (perhaps early) medieval buildings

inak szélessége körülbelül 60 cm volt, a keleti oldalon 80 cm magasságig fennmaradt a részben hal-szálka-mintával (*opus spicatum*) készült falazat. A „B” belső osztás nélküli épület (7x16,5 m) küszöbének helyét a keleti fal közepén találták meg. Az épületek mellett, egy belső úttal számolhatunk és az út másik oldalán egy újabb épületsorral, mert az előbbi házaktól mintegy 9 m távolságra egy újabb épületsarok került elő („C” épület, 7,4 m széles). Az 1984-ben végzett geoelektromos felmérés alapján ez kéthelyiséges, körülbelül 15 m hosszú épület lehetett.¹¹ A geofizikai vizsgálat irányította rá a figyelmet a délnyugati saroktorony közelében, a

déli erődfal mentén levő jelenségekre, amelyek kőépület nyomaiként voltak azonosíthatóak. Ezt 1985-ben szondázás is igazolta, de az épület pontos paraméterei nem ismertek (SOPRONI 1986). A nyugati táborfalnál a kettős kapubejárattól délre egy portikuszos ház került napvilágra („D” épület, 9,6x4,4 m), amelynek 80 cm széles bejárati előtérét tégladarabokkal rakták ki, padlószintje alatt kövezett csatorna futott. Építéskor már a kettős kapu kialakítását vették figyelembe. Tőle körülbelül 7 m-re keletre egy barakk („E” épület, körülbelül 20x5 m) állt, melynek kőfala a 2010-es földradaros felmérésen is markánsan jelentkezett (3. kép). A bel-

15. kép Római kori fémleletek. 1–2: Szórvány; 3, 7: 2014/3 szelvény; 4–5: 2015/3. objektum; 6: 2015/19. objektum
(rajz: Molnár Éva)

Fig. 15 Roman-period metal finds. 1–2: Stray find; 3, 7: Trench 2014/3; 4–5: Feature 2015/3; 6: Feature 2015/19
(drawing: Éva Molnár)

ső osztás nélküli hosszúház létét – amely feltehetőleg a legénység elszállásolására szolgált – a 2014. évi ásatás során igazoltuk. A domb lejtése miatt az épület nyugati falát mélyebben alapozták, a felmenő fal a keleti és nyugati oldalon is az első kősorig lepusztult. Az épületen belül a járószintet jelző letaposott réteg felett több érem, övveret, vaskés, caligaszeg utalt a 4. századi használatra. Ugyancsak a római korhoz köthető az a kövel kirakott oldalú, 5 m átmérőjű ciszterna, amely 2013-ban, a nyugati táborfaltól mintegy 17 m-re, az északi táborrészen került elő (13. kép). A körülbelül 2,5 m mélységig kibontott víztároló 75 cm vastag, szabályosan rakott törtkő falazattal készült. A rigolozott réteg aljáig megőrződött fal felső részét egymástól 25–40 cm távolságban levő, sugárirányú, 8–10 cm átmérőjű csatornák tagolták. Betöltésében a behullott boltozati kövek, kézzel formált római kerámia mellett 9–11. századi edénytöredékek, állatcsontok is voltak (16. kép 1, 20–22. kép). Sümegi P. környezettörténeti vizsgálatai során¹² az alsó betöltési rétegből származó mogyoró szenült maradványain mért kor (SÜMEGI 2014, 1. táblázat),¹³ valamint a pollenanyag nyomán rekonstruált vegetációs kép alapján is a 4. századi használatot támasztotta alá, amit hosszú, lassú feltöltődés követett.

A ciszternától körülbelül 1 m-re egy 70–80 cm széles alapozási árok nyomait rögzítettük. A 2014–2015 során feltárt jelenségek egy körülbelül 18x10 m-es, kétosztatú építményt rajzolnak ki, melynek bejárata a keleti oldalon volt (14. kép). A felszín ezen a területen nagyon lepusztult, az alapozási árkoknak is csak 20–30 cm mély részlete maradt fenn, megnehezítve az építmény funkciójának és korának meghatározását. Az alapozási árkok betöltéséből igen nagy mennyiségű állatcsont¹⁴ és építési törmelék került elő, ami arra utalt, hogy a templom építését megelőzően, a tereprendezés során töltötték fel őket. Az épület belsejében sem járószint, sem más, a korszakra utaló jelenség nem maradt fenn, így csupán az épület mérete és elhelyezkedése utalhat használati idejére. A fentebb már ismertetett római épületek falszélességével, kialakításával, méretével rokonítható, a nyugati táborfalhoz és a ciszterna elhelyezkedéséhez is igazodó épületet feltételelesen a római korszakhoz sorolhatjuk („F” épület?), szem előtt tartva, hogy csak a terület teljes feltárása után vonhatunk le végleges következtetéseket.

A fent ismertetett alapozási árkok mellett közvetlenül, vonalukat érintve, két gödör került elő. A 2014/35. objektum 110 cm átmérőjű, méhkas

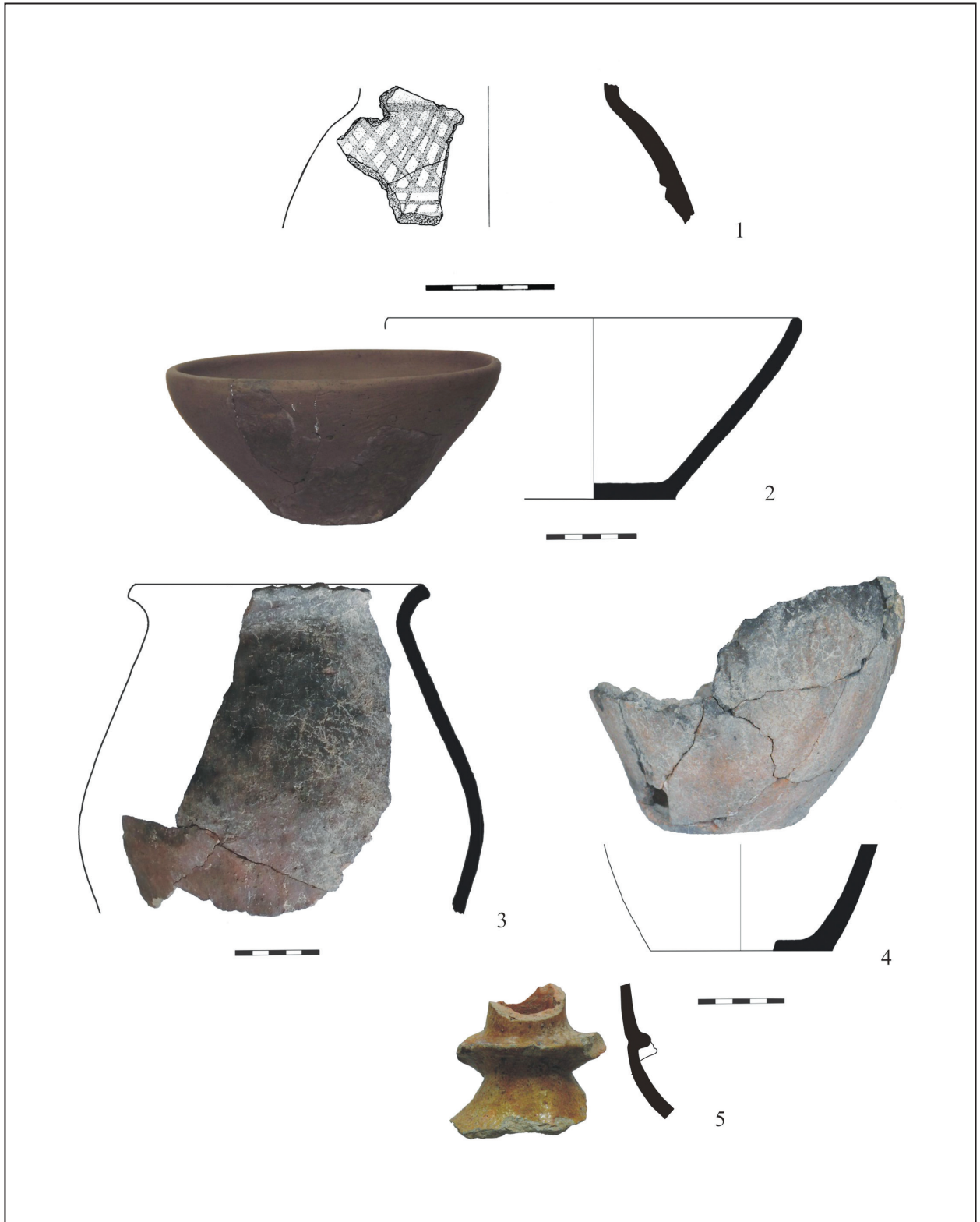
alakú, 110 cm mély gödör, betöltésében kézzel formált római kerámia, házikerámia és mázas töredékek mellett malomkő, égett téglatöredékek, terrazzopadló darabjai voltak. A 2015/56. objektum kisebb, 90 cm átmérőjű és 1 m mély gödör, szintén kézzel formált edényekkel (16. kép 2–3), téglatöredékekkel, római érmekkel, üvegphár töredékével.

A 2013–2015 közötti ásatások római kori leletanyagának egy része a felső, szántott, kevert rétegből, másik része a betöltött-elplanírozott középkori objektumok betöltéséből származik. Nagyon kis hányaduk köthető csak konkrét római kori objektumhoz („E” épület, 2014/35, 2015/56). A leletanyag összetételét tekintve legnagyobb mennyiségben építőanyagok (tégla, kő, habarcsmaradvány, terrazzo töredékek) kerültek napvilágra. A téglanyagot elsősorban tegula és imbrex, kis számban later és tubus töredéke alkotta. Ez utóbbi fűtött helyiségek létéről tanúskodik. Az egyetlen bélyeges töredék a *legio II Adiutrix* építő tevékenységére utal (17. kép). A lelőhelyről ezen kívül még egy bélyeges téglá ismert: TARENTIVSVPDVX (a délkelet saroktoronyból, ltsz.: 79.12.5), amely a 370-es évek építkezéseiről tanúskodik. Az itt állomásozó helyőrség, a *Notitia Dignitatum* által említett *auxilia Ursarensia* bélyeges téglája még nem került elő.

A kerámiatárgyak főleg a mindennapi élet kellékei: főzőedények, bögrék, tálak töredékei voltak, közöttük jelentős számban kézzel formált edényeket is találhatunk. Viszonylag kevés mázas töredék került napvilágra, ezek korszok és dörzstálak részei voltak, ezen kívül említendő még néhány besimított díszű korszok töredéke – ez utóbbiak a 4. század utolsó harmadához köthetők (16. kép).

Az erőd használati idejét és intenzitását mutatja a három ásatási idény alatt előkerült körülbelül 200 darab bronz érem.¹⁵ Az előzetes vizsgálatok alapján verési idejük felöleli az I. Constantinustól Gratianus uralkodásáig terjedő időszakot, de többségük a 330–360-as évekből, a sisciai verdéből származik. A 4. század utolsó harmadának gazdasági vonatkozásaira utal az ólomplomba is, amely egy középkori szemégtödör betöltéséből került elő. A 367 utánra keltezhető, a korszakban gyakori típusnak számító, háromalakos, szépen kivitelezett darabon valószínűleg I. Valentinianus, Valens és Gratianus látható¹⁶ (15. kép 6).

A római jelenlét korai időszakához kapcsolható viseleti tárgyak: az erősprofilú fibula töredéke és a korongfibula a kevert felső rétegből származik

16. kép Római kori kerámia a tábor területéről. 1: 2013/II. szelvény, ciszterna betöltése; 2: 2014/35. objektum; 3–4: 2015/56. objektum; 5: 2015/39. objektum (rajz: Molnár Éva)

Fig. 16 Roman-period pottery from the fort. 1: Trench 2013/II from the fill of the cistern; 2: Feature 2014/35; 3–4: Feature 2015/56; 5: Feature 2015/39 (drawing: Éva Molnár)

(15. kép 1–2). Ehhez az időszakhoz sorolható az egyik koraközépkori gödör (2015/3) betöltéséből napvilágra került lószerszámveret kapcsolóeleme is (15. kép 4), bár e típus használata később sem szűnt meg. A tábor fennállásának idejét jelzik a hagymafejes fibulák. Több hagymafej és kisebb töredék mellett számos csonkolt példányt is ismerünk, egyikük díszítés nélküli (15. kép 5). A kaszárnya területéről a legjellemzőbb leletek a sima, nyitott pántgyűrű, egy pecsétgyűrű, egy peltában végződő övveret, valamint vaskések és szegek (15. kép 3, 7).

A táborhoz tartozó települést még nem sikerült pontosan lokalizálni. A legénység ellátását részben az egyik déli torony mellett feltárt öt, részben a tábortól keletre 1970-ben előkerült hét, hasonló kialakítású sütőkemence biztosította. Ezen a területen számos római érmet, kerámiatöredéket, tégladarabot is találtak.¹⁷ Ugyanígy kérdéses még a temető elhelyezkedése, amely szintén az erődötől keletre keresendő a szórványosan előkerült római kori temetkezések alapján.¹⁸

A Sibrik-dombra épített erőd fontosságát elhelyezkedése indokolta: a visegrádi Duna-szakasz kanyarulatát ellenőrizte a pilismaróti, visegrádi-gizellamajori és a kisoroszi erőddel együtt. A 4. század közepére kialakult védelmi rendszer, amelyet a 370-es években erődök, kikötőerődök, őrtornyok láncolatával erősítettek meg, a birodalomban az egyik legjobban megerősített határszakasszá vált. A birodalmi határ mentén haladó út ezen a szakaszon nem a Duna mellett, hanem attól távolabb helyezkedett el, valószínűleg a Sibrik-dombot megkerülve, a mai Salamontorony utca vonalát követve érte el újra a folyópartot. (A középkor folyamán is erre haladt a Budát Esztergommal összekötő főút.) A tábor jelentőségének pontosabb megismerése és belső kronológiájának finomítása csak további kutatással és a régi leletanyagok feldolgozásával lesz lehetséges. Jelenleg a 4–5. század fordulójától kezdve egészen a kora középkorig nincs adatunk az erődítmény használatára.

Középkor

A leletanyag rövid ismertetése

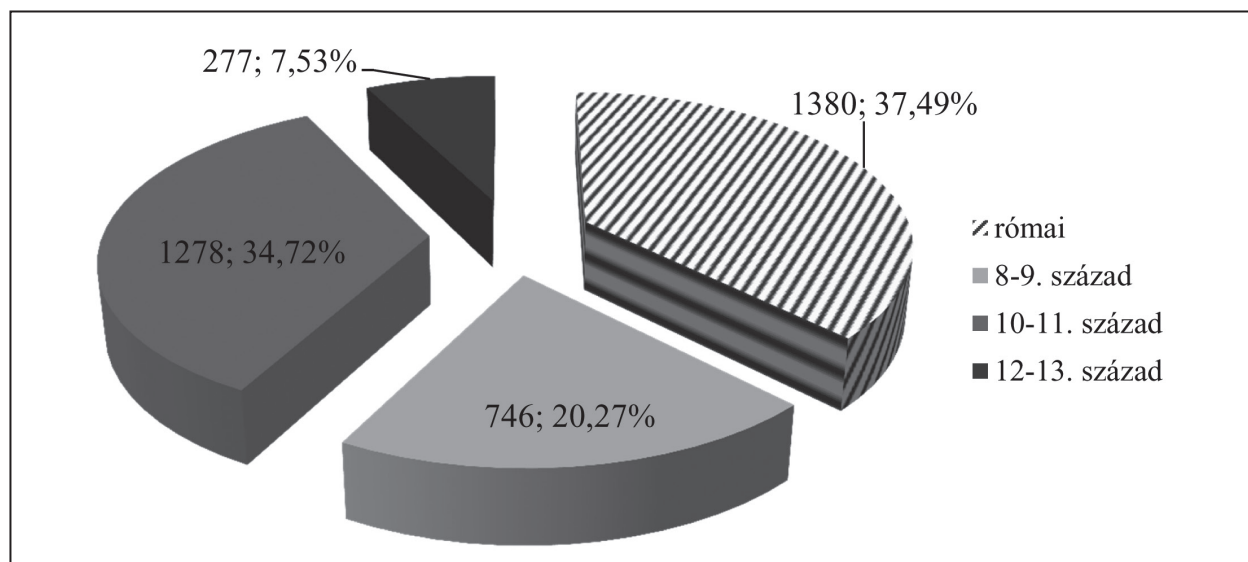
A feltárás elsődleges feldolgozását, a település-horizontok elkülönítését és meghatározását a lelőhely közelében elhelyezkedő, várkert-dűlői több korszakos teleprészlet feldolgozása alapozta meg.¹⁹ A központi hellyel egykorú, attól légvonalban mint-

17. kép Téglabélyeg töredéke, szórvány
Fig. 17 Fragment of a brick stamp, stray find

egy 500 méterre elhelyezkedő lelőhely kerámia-anyagának hagyományos, régészeti-klasszifikációs alapú, technológiai és anyagtípus-elemzéssel kiegészített vizsgálata alapján egyértelműen kimutatható volt a 10. század előtti horizont (is). Az első eredményeket aztán radiokarbon vizsgálatok is megerősítették. A kerámiaelemzésen alapuló vizsgálatnak köszönhetően ugyanígy megtörténhetett a sibriki lelőhely horizontjainak meghatározása is, kronológiai támpontot nyújtva a további kérdések megfogalmazásához.

A lelőhely 2013–2015-ben feltárt szelvényeinek segítségével az eddig számon tartott két horizont helyett négy fő periódus határozható meg. Emellett a római erőd területén mind a középkori élet, mind a 20. századi szőlőművelés során történt bolygatások miatt a leletek nagyobb része másodlagos helyzetből került elő: nem minden telepobjektum keltezhető egyértelműen. (Az általános datálási nehézségeket illusztrálандó ld. a 9. képet.) Végül az összesen 3681 darab kerámiatöredék mintegy 61,5%-a, 2263 töredék köthető objektumhoz, a leletek maradék 38,5 %-a, 1418 töredék rétegből származik. Ezek között hozzávetőleg ugyanolyan arányban van jelen minden korszak. Az itt bemutatott leletanyag mennyiségi eloszlása a 18. képen látható. A két, már korábban is dokumentált korszak, a késő római kor, illetve a 10–11. század (a lelőhelyhez köthető történeti adatok alapján: 11. század) nagyjából ugyan-

18. kép A lelőhelyen 2013–2015-ben végzett feltárások során előkerült s meghatározott leletanyag mennyiségi eloszlása

Fig. 18 Distribution of the finds brought to light during the 2013–2015 excavation campaign Roman; % Roman; ■ 8th–9th century; ■ 10th–11th century; ■ 12th–13th century

olyan arányban jelenik meg, a teljes anyag 37,5%,²⁰ illetve 34,8%-t alkotja. Mindenképp a honfoglalást megelőző időszakból, a 8. század végétől, illetve a 9. századból számolhatunk 746 töredéssel (ez a teljes anyag 20,27%-a), és további 277 töredék köthető a 12–13. századra, a leletösszefüggések alapján feltehetően a 13. század első felére.

A jellemzően házi kerámiaként meghatározható kora középkori (értsd: 8–9. századi, illetve 10–11. századi) leletanyagot szinte kizárólag különböző méretű, kézikorongolt fazekak, tárolóedények töredékei alkotják, az áttekintett anyagban nem regisztráltunk korongolatlan kerámiát. Három esetben fordulnak elő a 10–11. századi időszakra jellemző, egyébként igen ritka bordásnyakú edénytípus nyaktöredékei (19. kép 1, 26. kép 6) ezzel szemben nem került elő egyetlen bográcsötredék sem.²¹ A házi kerámia mellett két jelentős kerámiatípus emelendő ki. A jellegzetes 9. századi asztali kerámia, a polírozott Karoling-kori luxuskerámia (maximum nyolc edényhez tartozó) kilenc töredéke került elő (25. kép 3–6), ami önmagában újdonságnak számít, tekintve a lelet típus idáig ismert dunántúli elterjedését. A másik ritka, vélhetően import kerámiaárut, a lelőhelyen pontosabban sem klasszifikációs alapon, sem leletösszefüggés segítségével sem keltezhető, 9–11. századi grafitos töredékek jelentik: négy töre-

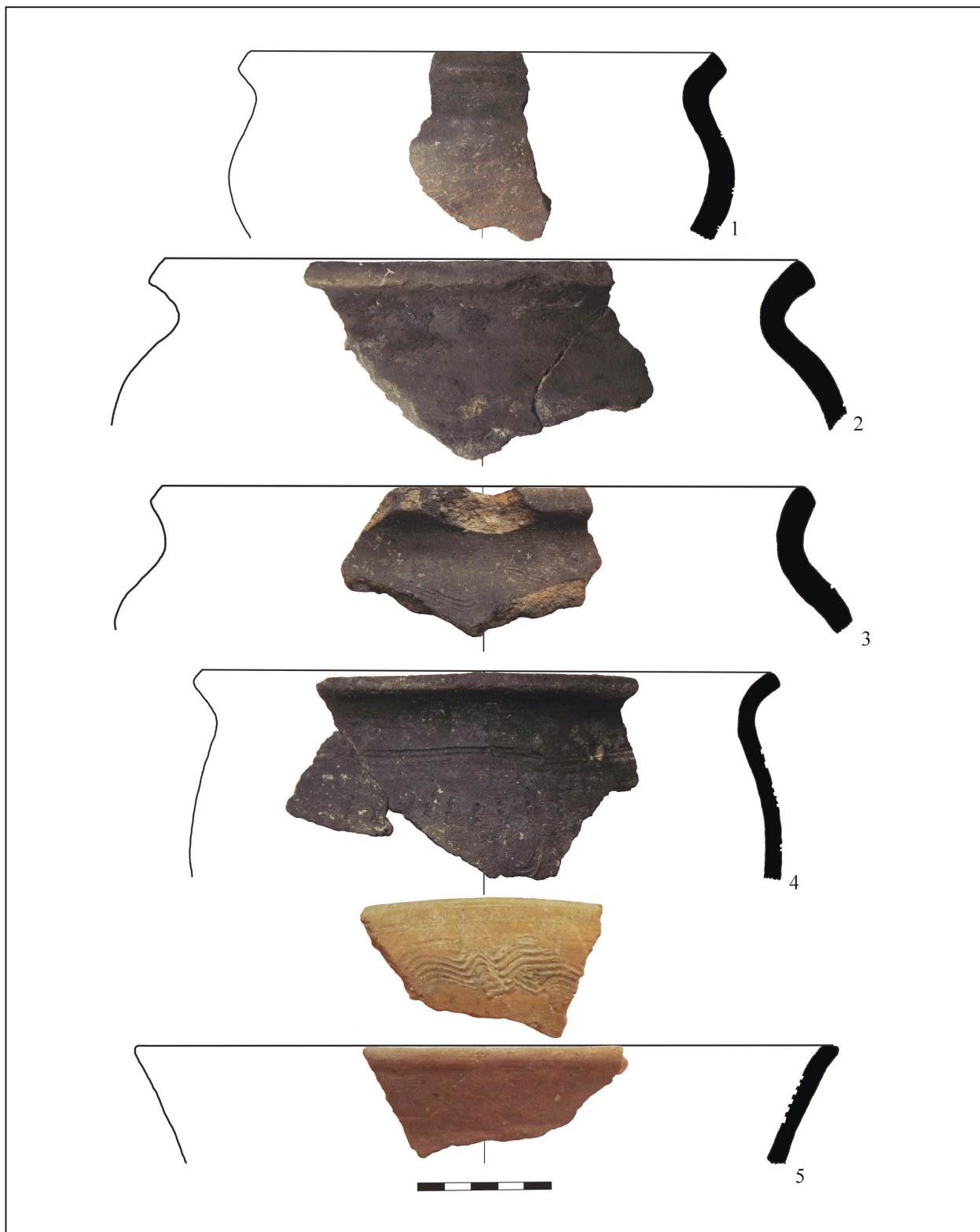
dék került elő az utóbbi évek sibrik-dombi ásatásából (19. kép 6).²²

Az abszolút kronológia finomítását megcélozni korai volna még esetünkben, elszakadva a keretes, két évszázadra való kelteztől. Ritka kivételektől eltekintve, mint a jellegzetes Karoling-kori kerámia- és fémleletek (25. kép 1–6), vagy a kifejezetten 9. századi kerámia-attribútumként kezelhető jegyek (mint a nyakon hullámvonallal díszített egyes peremtípusok, lásd 25. kép 7–8), a legtöbb esetben a kései avar kori, 8. század végi–9. század eleji keltezés nem zárható ki. Erre néhány avar kori fémlelet is utal (például: a 24. képen bemutatott leletegyüttes). A két évszázadra keltezhető leletanyagban ilyen módon sejthetünk két fázist: az avar kor végét, és a Karoling időszakot, a kerámia nagyobb része viszont nem keltezhető a perióduson belül pontosabban (20–23. kép). A 10–11. századi leletanyag áttekintése hasonló problémákat vet fel: a lelőhely esetében a 11. század egyéb régészeti megfigyelésekkel és az írott forrással adatolt és keltezett is, pusztán kerámiatipológiai alapon azonban a 10. századi fázis léte nem cáfolható, s ilyen módon a kontinuitás kérdését ezen ponton nem dönthetjük el. Szerencsés, radiokarbon adatokkal datált leletegyüttesnek számít a fentebb már említett többszortatú kőépület kiszedett alapárkának betöltéséből származó kerámia-

19. kép 8–9. és 10–11. századi kerámialeletek. 1–5: 2013/I. kutatóárok; 6–7: 2014/4. szelvény, felső, 0–50 cm-es, bolygatott réteg; 8–9: 2015/III. szelvény, a 21. objektum nyugati oldalán, a törmelékes réteg alatti betöltésből (rajz: Molnár Éva)

Fig. 19 8th–9th- and 10th–11th-century pottery. 1–5: Trench 2013/I; 6–7: Trench 2014/4, from the disturbed upper 0–50 cm; 8–9: Trench 2015/III, western side of Feature 21, from the fill under the debris layer (drawing: Éva Molnár)

20. kép 8–9. századi kerámialeletek. 1–5: 2013/II. szelvény, ciszterna másodlagos betöltése (rajz: Molnár Éva)
 Fig. 20 8th–9th-century pottery. 1–5: Trench 2013/II, from the secondary fill of the cistern (drawing: Éva Molnár)

anyag, melyből a legkésőbbi, azaz a 10–11. századi kerámia keltezi az épület lebontásának, az ispánsági központ kiépítésének idejét – innen tudjuk: az ezredfordulót (26. kép 1–4).

Kora középkor (8. század vége–9. század)

Visegrád korai középkori emlékeinek régészeti kutatását az 1950-es években kezdték el, teljességre törekvő régészeti lelőhelyfeldolgozás azonban máig nem jelent meg. Az előzetes eredményeken s a rövid ásatási jelentéseken túl a visegrádi Sibrik-dombon azonosított *Vissegrad civitates*, azaz az államalapítás kori ispánsági központról a szakirodalomban a mai napig csupán általános megállapítások olvashatók. A közöletlen, s nagyobb részt feldolgozatlan adatok híján a köztudatban az él, hogy az 5. században felhagyott erődbe először az ezredforduló idején költöznek újra (a teljesség igénye nélkül: KOSZTA 1994, 731; BÓNA 1998, 25; ZSOLDOS 2001, 32; BUZÁS–GRÓF 2000, 12), *”...a falak közé az 5–10. század között nem települt be egyetlen népesség sem, szláv neve ellenére Visegrád sosem volt szláv vár”* (BÓNA 1998, 2a–b, képjegyzék). A Közép-Duna-medence újrahasznosított római erődítményeinél az az általános megállapítás nyert érvényt, hogy ellentétben például a noricum, bajorországi, Rajna menti, újrahasznosított római erődökkel, az újratelepülés csupán az ezredforduló (államalapítás) idején, de nem a Karoling korban történt.²³ A visegrádi lelőhelyen előkerülő leletanyag kapcsán, kifejezetten a kronológiára (de bizonyíték híján nem az itt élő népesség etnikumára) vonatkozó megfigyeléseink azonban, nem a korai kutatásra visszautalva,²⁴ de mégis az első sejtelmeket igazolja. A 8. század végi, 9. századi megtelepedésről Visegrádon idáig csak néhány szórványlelet tanúskodott. A mikrorégióra kidolgozott kerámiakronológia és a radiokarbon mérések azonban a Visegrád-Várkert-dűlőn és a Sibrik-dombon elhelyezkedő települések (mint szatellit és központi hely?) korai horizontját szintén ide köti. Bár a mikrorégió kutatásában uralkodó szkepszist sokáig erősítette, hogy idáig nem bukkant fel a 9. századi horizonthoz tartozó temető Visegrádon, az utóbbi három évben a Sibrik-dombon előkerülő leletanyag nem csak azt bizonyította, hogy a visegrádi központi helyen bizonyítható a megtelepedés e korszakban, ami már önmagában adattal szolgál a térség településtörténetéhez, de a szomszédos területekkel való érint-

kezést is jelzik az új leletek. Beszédes, hogy a már korábban a Várkert-dűlői lelőhelyen előkerült grafitos kerámiaáru mellett (ezek nyersanyagának lelőhelye valószínűsíthetően a Brünntől északra elhelyezkedő Nedvědice), Karoling típusú sarkantyú és csüngő látott napvilágot (utóbbi párhuzama a zalavári Karoling központ felé mutat, SZŐKE 2003, 323). Az értelmezés szempontjából talán a legfontosabb leletek egyikének számít a sárga polírozott luxuskerámia jelenléte a lelőhelyen, amely a jelentős 9. századi központi helyek sajátja: Pliskától Zalaváron keresztül Mikulčicéig előfordul, mint az elit reprezentációs kelléke, asztali kerámiája.

Ebben az összefüggésben bír kiemelkedő jelentőséggel az a nagyméretű, két helyiséges kőépület, melynek kiszedett alapfalait 2014-ben, illetve 2015-ben tártuk fel. Az épület teljes alaprajza még nem ismert, és építésének korát sem tudtuk meghatározni, csak végleges pusztulását keltezhetjük biztosan – az államalapítás idején történt építkezéseket megelőző tereprendezéssel – 1000 köré. E kőépület tájolásához igazodik a tőle keletre, 2013-ban feltárt, 8–9. századi leletekkel keltezett cölöpfal alapárka, valamint még keletebbre egy egyelőre régészeti leletekkel nem keltezhető, de Árpád-kori gödrök által már vágott, sekélyebb, keskeny árok és egy cölöpsor (14. kép). Eszerint az erőd belsejében álló kőépületet a 8–9. században biztosan használták, mellé valamilyen cölöpfalú építményt, a közelében pedig egy sövényfalú struktúrát építettek. Mivel arról egyelőre nincsenek régészeti adataink, hogy a 9. századi horizont után, az államalapítás kori ispánsági központ építéséig számolhatunk-e kontinuitással, jelenleg csupán a helynév továbbélése feltételezhető. A várra vonatkozó, először a veszprémi püspökség keltezetlen, feltehetően 1009-ben keletkezett (GYÖRFFY 1998, 705)²⁵ adománylevelében szereplő Visegrád (*Vissegrad*) helynév tehát elképzelhető, hogy a 8–9. század fordulójáról, vagy a 9. századból származik.²⁶ Az a tény, hogy a település magja egy vár volt, amire a helynév is utal, egyértelműen a település lokális hatalmi központ jellegére utal. Érdeemes ennek kapcsán megemlíteni a sokszor hivatkozott, 811-es aacheni birodalmi gyűlésről beszámoló forráshelyet, amely az avar vezető, a *canizauci* herceg és a *tudun* mellett, a Duna körül lakó szlávok előkelőit és vezéreit (*alii primores ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium*)²⁷ is megemlíti. A szövegben szereplő „*circa Danubium*” kifejezés a Duna mindkét partjára utalhat, s talán nem

csak a későbbi morvák elődei, hanem más, a Duna mentén lakó szláv csoportok is képviselhetették magukat ezeken a tárgyalásokon. A visegrádi vár a 8–10. század között változó – kezdetben avar, majd frank, s végül magyar – fennhatóság alatt élhette életét. A vár helyzete a 10. század második felében, a magyar fejedelemségen belüli hatalmi átrendező-dés idején változhatott meg először lényegesen.

Szöke Mátyás és Soproni Sándor ásatásai során a várban egy középkori pusztulási réteget figyeltek meg, amelyet a 10. század végére kelteztek. Bár az újabb ásatások helyén a terület erős lepusztultsága miatt mi semmilyen járósíntet, így pusztulási réteget nem találtunk már meg, egy helyen a mi megfigyeléseink is összevágznak a korábbi ásatások megállapításaival. A vár udvarának északi részén álló, a 8–9. században bizonyosan használt kőépület kiszedett alapozási árkaiknak visszatöltéséből nagyszámú állatcsontot bontottuk ki, melyek szénizotópos kormeghatározása 1000 körüli időpontban határozta meg az épület bontását. A bontást a régi épület helyére épült kőtemplom építése indokolhatta. Ezek szerint a 8–9. században még használt épület 1000 körül már használaton kívül állhatott és romos lehetett.

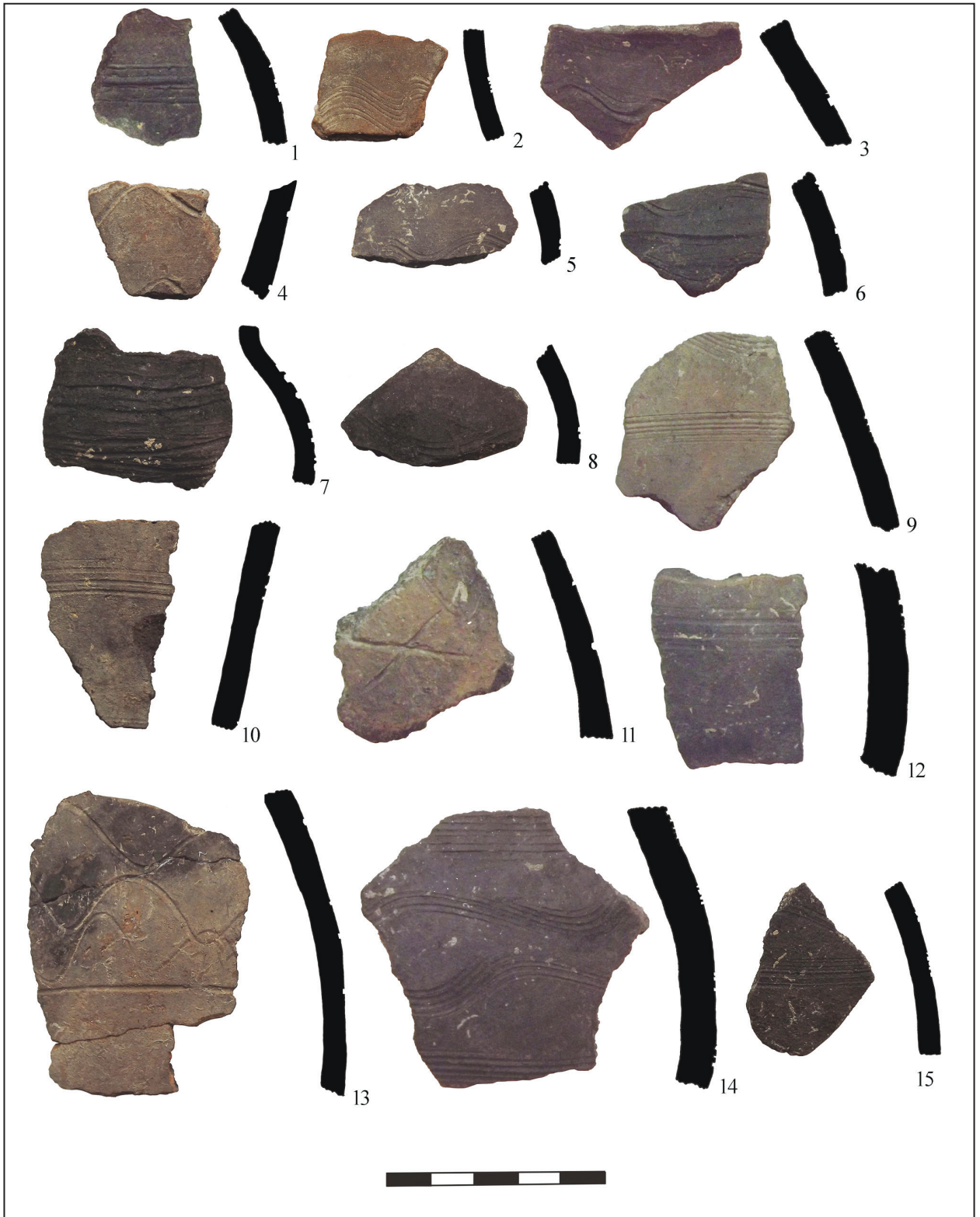
11–13. század – régészeti adatok, történeti interpretáció

Visegrád 1009-ben jelent meg először írott forrásban, mint az első megyeközpontok egyike. A veszprémi püspökség adománylevele a püspökség fennhatósága alá tartozó területet négy *civitas*: Veszprém, Visegrád, Fehérvár és Kolon megyéjeként határozza meg (ZSOLDOS 2001, 31). Visegrád elsőször és utoljára itt feltűnő megyéje valószínűleg a későbbi Pilis és Pest megye, valamint Esztergom megyének a Duna jobb partján elterülő részeit foglalhatta magába (ZSOLDOS 2001, 32–34). Nem tudjuk, hogy ennek a territóriumnak a határai milyen mértékben feleltek meg Visegrád Karoling-kori territóriumának határaival, de a központ kétségkívül azonos volt. Az államalapítás kori ispánsági központ magját a 4. századi eredetű, a 8–9. században újra használatba vett visegrádi vár alkotta. A középkorban csak kis mértékben változtattak a falak római kori alaprajzán, és ezekről az átépítésekről sem tudjuk egyelőre eldönteni, hogy a 8–9. századi periódushoz, vagy a 10–11. századi átalakításokhoz köthetőek-e. A délnyugati sarkon az eredeti legyező alakú saroktornyot lebontva, a helyére egy befelé

nyitott, téglalap alakú tornyot emeltek. Talán azért, mert itt alakíthatták ki a vár új kapuját, ám ezt biztosan nem tudhatjuk, ugyanis mára ennek a résznek csak az alapjai maradtak fenn. A délkeleti saroktornyot is átalakították, de ennek mindössze a várudvar felé nyíló ajtaját falazták be. Átépítették az erőd nagyméretű, négyzetes alaprajzú nyugati tornyát is. A 14x14 m-es alapterületű, 120 cm-es falvastagságú torony belső pilléreit lebontották, és két új pillért emeltek helyettük, amelyek feltehetően árkádívket és egy emeleti válaszfalat hordoztak. A torony északnyugati sarkához egy kis árnyékszékornyot csatoltak, amely a két helyiségre osztott emeleti szintről nyílhatott. Ez arra mutat, hogy az épület lakótoronyként élt tovább.

A torony közelében, az elbontott régi kőépület helyén, vélhetőleg annak köveiből épült fel a 2013–2014-ben feltárt, félköríves szentélyű kőtemplom. A templomból csak a fehér mészhabarcba rakott alapozás alja maradt meg, a nyugati falból még annyi sem, csak az alapfal alsó habarcsrétegét és az alapozási árok alját találtuk meg. Az apszis déli falában habarcslenyomatot figyelhettünk meg, amely egy római faragott kőtől származott, igazolva, hogy a templom építéséhez római épületek bontott köveit használták fel. Az apszis kiszedett északi falán megfigyelhettük, hogy itt a fal mellé valószínűleg utólag egy nagyobb faltömböt építettek, amely talán egy később emelt harangláb alapozása lehet.

A hajó északi falán túl egy papi sírt tártunk fel. A halott bal kezében egy 8–11. század közé keltezhető ónkelyhet tartott. A másik kezében lévő paténának már csak a nyomait találtuk meg (6. kép 6, 27. kép 1, 2). A templomhajó közepén egy faragott kőlapokból falazott sírt találtunk, amelyről a sírkövet elvitték, és a csontvázat exhumálták, mindössze egy ujjperacet, egy kéztöcsontot és egy rombusz keresztmetszetű, elkeskenyedő végű, 2,5 cm átmérőjű, 11. századi aranygyűrűt hagytak a sírgödörben (6. kép 5, 27. kép 3–4). A sírok csontmaradványainak szénizotópos keltezése 1000 körüli időszakra keltezte a temetést. A központi, falazott sírt kiemelt helyzete, gondos kialakítása és a mérete alapján férfigyűrűként azonosítható aranygyűrű alapján az alapító főúr sírjaként értelmezhetjük. A két említett síron kívül 2015-ben csak egyetlen további sír került elő a templom szentélyétől keletre, de ez mellékletek hiányában, illetve stratigráfiai viszonyai alapján sem volt keltezhető. Tájékozása viszont a templomhoz igazodott, így feltehetően azzal lehet egykorú. Ezek

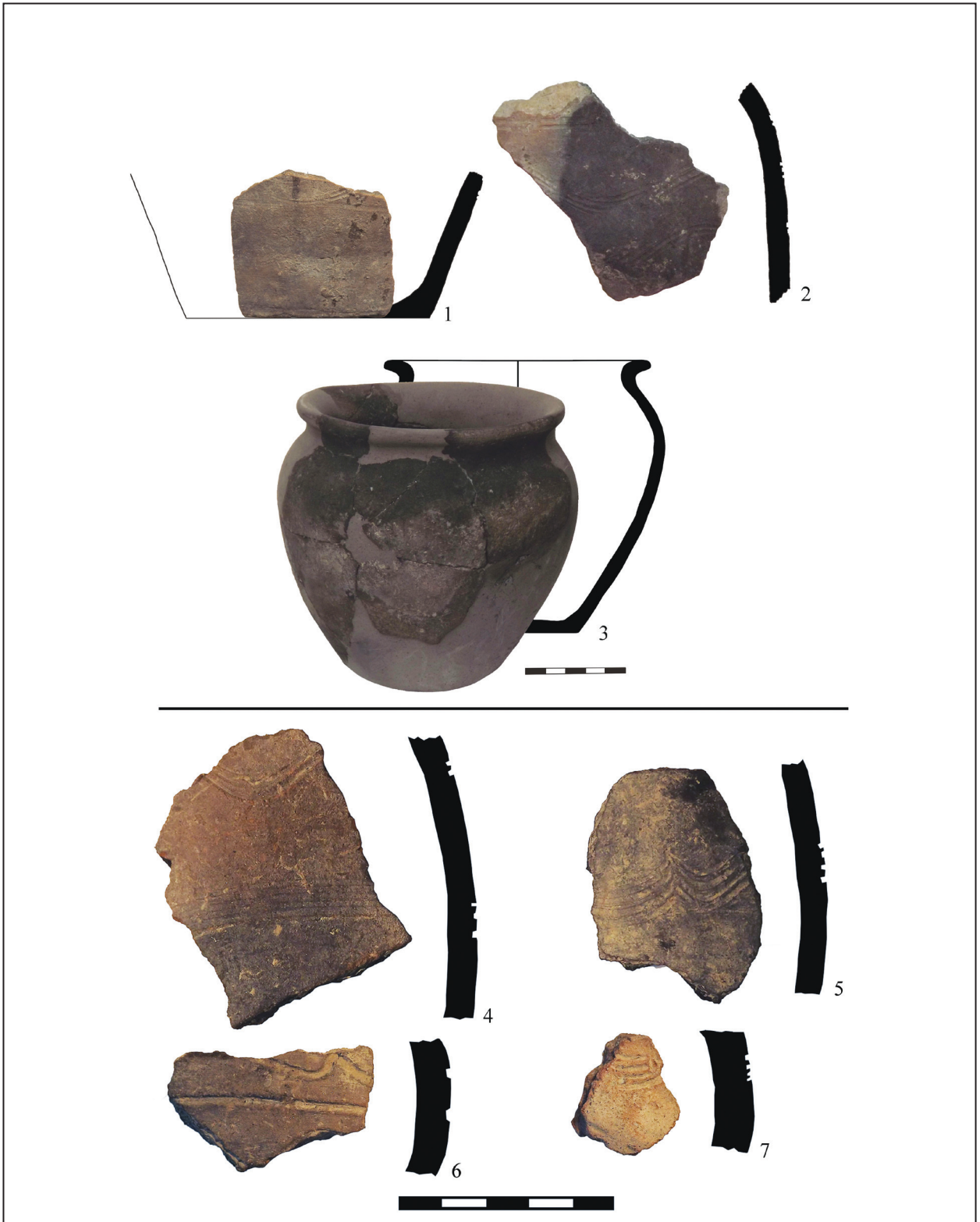

21. kép 8–9. századi kerámialeletek. 1–15: 2013/II. szelvény, ciszterna másodlagos betöltése (rajz: Molnár Éva)
 Fig. 21 8th–9th-century pottery. 1–15: Trench 2013/II, from the secondary fill of the cistern (drawing: Éva Molnár)

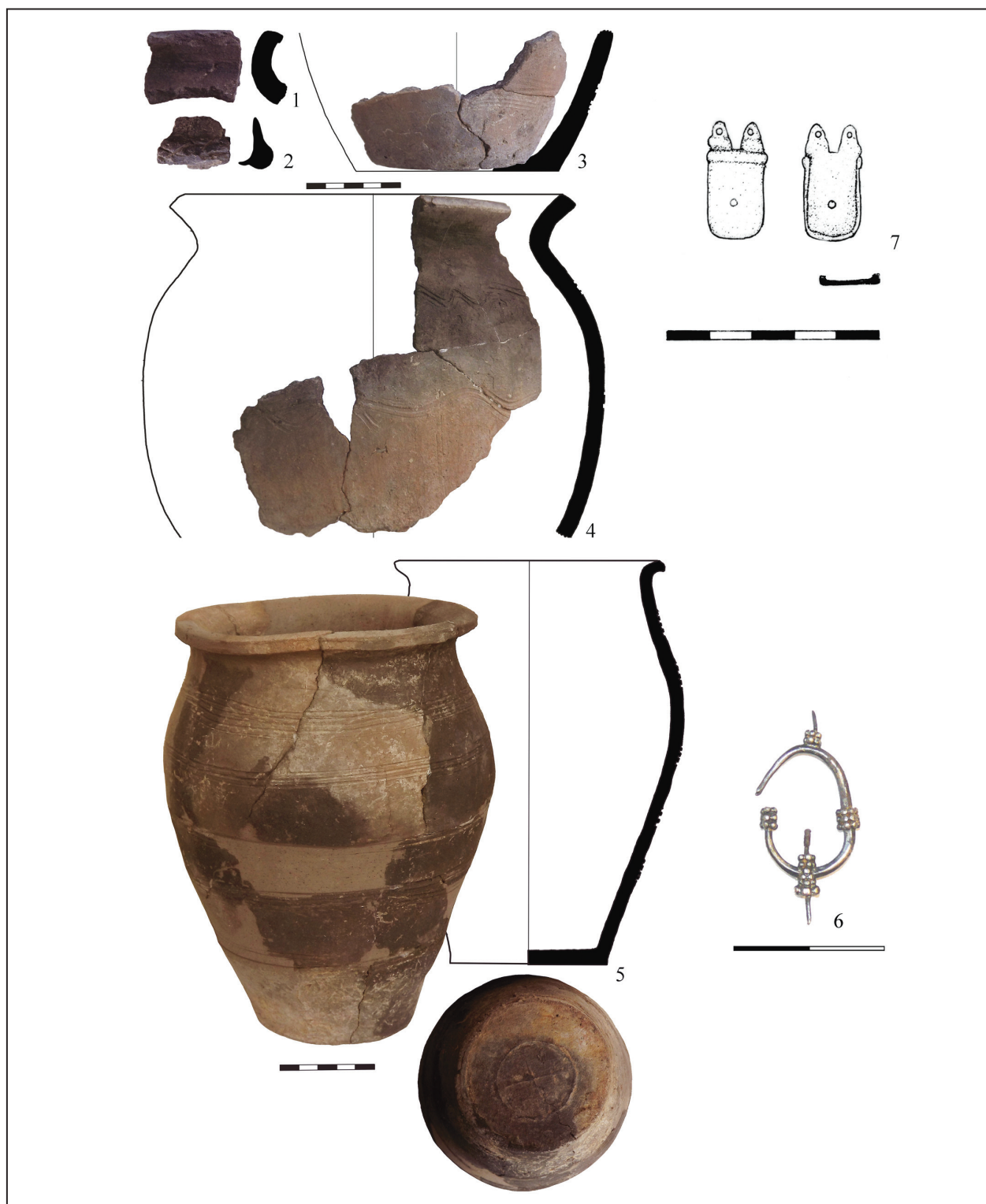

22. kép 8–9. századi kerámialeletek. 1–3: 2013/II. szelvény, ciszterna másodlagos betöltése; 4–7: 2013/I. szelvény, 4. objektum betöltése (palánkfal alapárka) (rajz: Molnár Éva)

Fig. 22 8th–9th-century pottery. 1–3: Trench 2013/II, from the secondary fill of the cistern; 4–7: Trench 2013/I, from the fill of Feature 4 (bedding trench of the palisade) (drawing: Éva Molnár)

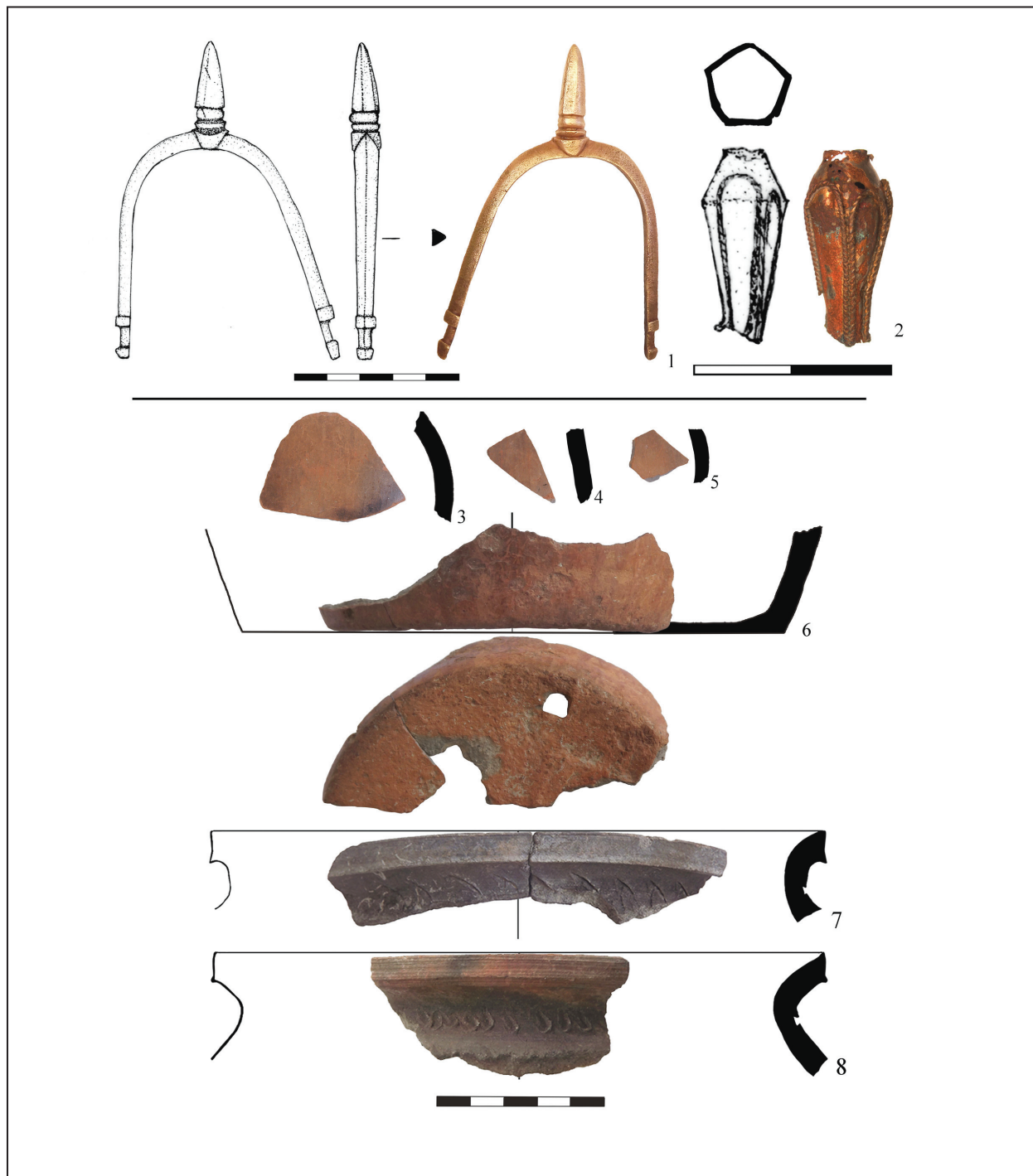

23. kép 8–9. századi kerámialeletek. 1–4: 2013/II. szelvény, ciszterna másodlagos betöltése (rajz: Molnár Éva)
 Fig. 23 8th–9th-century pottery. 1–4: Trench 2013/II, from the secondary fill of the cistern (drawing: Éva Molnár)

24. kép 8. század második felére–9. század első harmadára keltezhető leletek. 1–4: Kerámia töredékek; 5: Fenékbélyeges agyagedény; 6: Fülbevaló (1–6: 2015/III. szelvény, 3. objektum betöltése); 7: Kiszíjvég, 2013, szórvány (rajz: Molnár Éva)

Fig. 24 Finds dating to the later 8th–first third of the 9th century. 1–4: Ceramic sheds; 5: Clay; 6: Earring (1–6: Trench 2015/III, from the fill of Feature 3); 7: Small strap end, stray find, 2013 (drawing: Éva Molnár)

25. kép 8. század végi–9. századi, Karoling-kori leletek. 1: Sarkantyú, 2013/I. szelvény, 4. objektum betöltése (palánkfal alapárka); 2: Csüngő, 2013/II. szelvény, ciszterna másodlagos betöltése; 3–6: Polírozott asztali kerámia, 2015/III. szelvény, szórvány; 7: Kerámialelet, 2015/III. szelvény, 1. objektum betöltése; 8: 2015/III. szelvény, 40. objektum másodlagos betöltése (rajz: Molnár Éva)

Fig. 25 Late 8th–9th-century finds of the Carolingian period. 1: Spur, Trench 2013/I, from the fill of Feature 4 (bedding trench of the palisade); 2: Pendant, Trench 2013/II, from the secondary fill of the cistern; 3–6: Polished tableware, Trench 2015/III, stray find; 7: Pottery, Trench 2015/III, from the fill of Feature 1; 8: Trench 2015/III, from the secondary fill of Feature 40 (drawing: Éva Molnár)

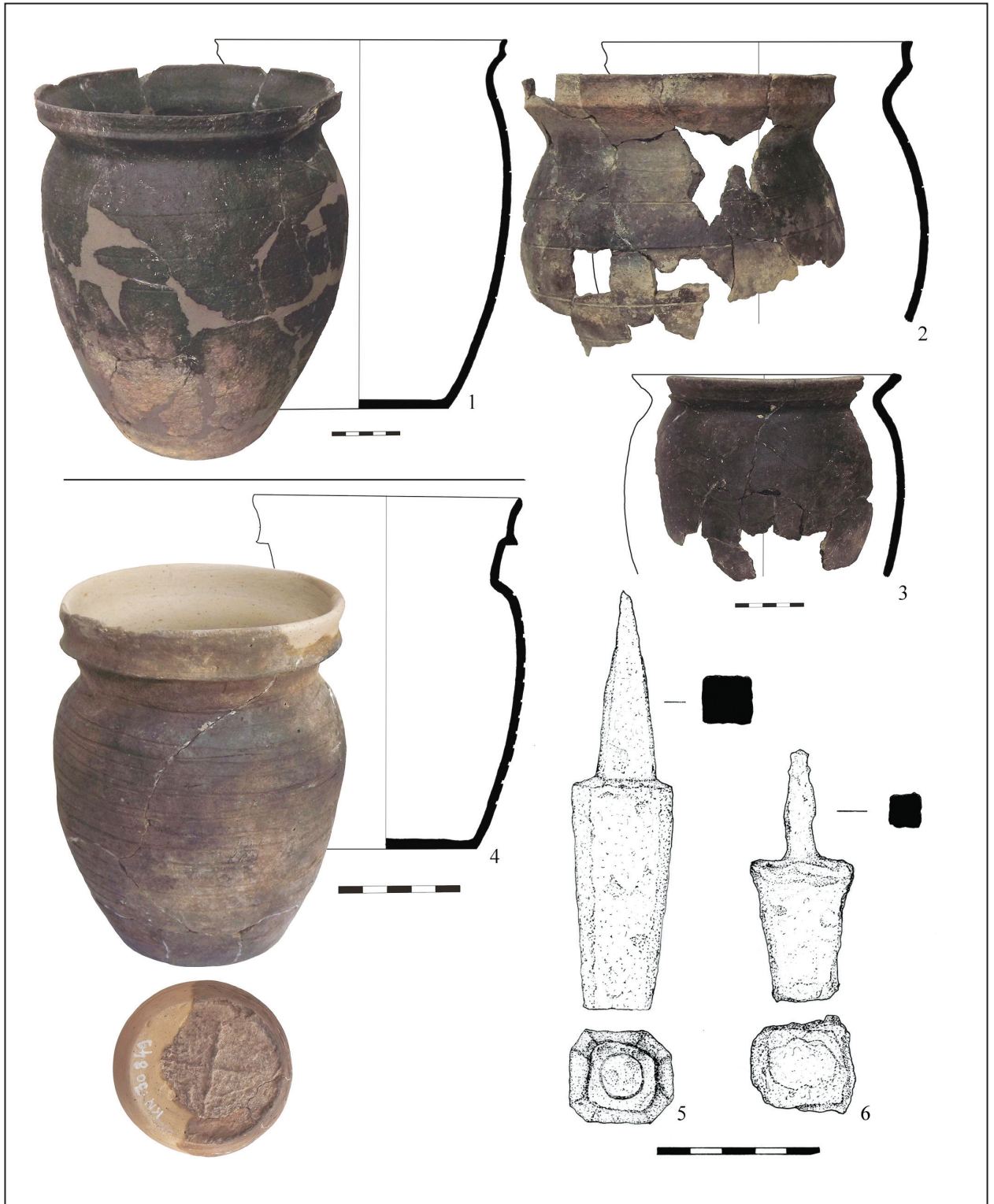
26. kép 10–11. századi kerámialeletek. 1–4: 10. századi kerámialeletek a kétosztatú kőépület kiszedett alapárkának betöltéséből; 1–2: 2014/1. szelvény; 3–4: 2015/III. szelvénybe eső szakaszából; 5–7: 10–11. századi kerámialeletek a 2014/5. szelvény, 21–22. objektum felső részéből, másodlagos helyzetben; 8–13: 10–11. századi kerámialeletek a 2015/ III. szelvény, 40. objektum (kemence) platnijából (rajz: Molnár Éva)

Fig. 26 10th–11th-century pottery. 1–4: 10th-century pottery finds from the fill of the two-roomed stone building's bedding trench; 1–2: Trench 2014/1; 3–4: Section falling into Trench 2015/ III; 5–7: 10th–11th-century pottery from Trench 2014/5, from the upper part of Feature 21–22, from a secondary position; 8–13: 10th–11th-century pottery finds from Trench 2015/ III, Feature 40 (oven's baking surface) (drawing: Éva Molnár)

27. kép 1: Ónkehely a kápolnától északra feltárt, 2. számú papi sírból; 2: A 2. számú sír; 3: Aranygyűrű a kápolna közepén feltárt, 1. számú, falazott sírből; 4: Az 1. számú sír teljesen kibontva
 Fig. 27 1: Pewter chalice from the priest's grave (Grave 2) uncovered north of the chapel; 2: Grave 2; 3: Gold finger-ring from the brick grave (Grave 1) in the chapel's centre; 4: Grave 1, completely excavated

28. kép 12–13. századi leletek. 1–4: 12–13. századi kerámialeletek; 1–2: A 2015/ III. szelvény, 21–36. objektumból; 3–4: 2015/ III. szelvény, 38. objektumból; 5–6: 13. század első fele, pénz verőtövek a 2015/ III. szelvény, 21. objektum betöltéséből (rajz: Molnár Éva)

Fig. 28 12th–13th-century finds. 1–4: 12th–13th-century pottery; 1–2: Trench 2015/ III, Feature 21–36; 3–4: Trench 2015/ III, Feature 38; 5–6: Earlier 13th century, Trench 2015/ III, coin dies from the fill of Feature 21 (drawing: Éva Molnár)

1

2

29. kép 13. századi leletek. 1: Friesachi dénárok elő és hátoldala a 2015/ III. szelvény, 21. objektum betöltéséből;
 2: Pénz verőtövek a 2015/ III. szelvény, 21. objektum betöltéséből, 13. század első fele
 Fig. 29 13th-century finds. 1: Obverse and reverse of Friesach *denarii*, Trench 2015/ III, from the fill of Feature 21;
 2: Coin dies, Trench 2015/ III, from the fill of Feature 21, earlier 13th century

alapján kijelenthetjük, hogy a templomhoz nem tartozott temető, valószínűleg csak a templom alapítóját, illetve papjait temették el falai között. Személyzetének tagjait a templom köré temethették. Eszerint nem plébániatemplomként, hanem kegyúri kápolnaként azonosítható.

Felmerül a kérdés, hogy ki lehetett e kápolna alapítója? A vár belsejében a lakótorony mellett épült kápolna és az eltemetett személy aranygyűrűje alapján világi főúr, a vár ura nyugodhatott itt. Az első ezredforduló környékén Visegrád vár megegyésének megszervezése együtt járhatott a visegrádi várispánság létrehozásával (ZSOLDOS 2001, 37), így e személyben nagy valószínűséggel a visegrádi vár és Visegrád megye első ispánját kereshetjük.

2015-ben a templom déli–délkeleti előterében kilenc koraközépkori tárológödrtőt tártunk fel. Használatának idejére egy, részben az egyik, betemetett tárológödör fölé épített kemence utal. A platni megsüllyedése, majd az ezt követő megújítás alól előkerült fogaskerek díszítésű edénytöredék azt sejteti, hogy az alatta levő verem a 11–12. századnál nem későbbi. Ezt támasztja alá, hogy a verem betöltéséből 9. századi szőlőfürtűdíszes fülbevaló, a betöltése felett pedig egy hamis I. Géza denár került elő.

A gödörök betöltése alapvetően háztartási szemétből állt, a leletek többségét állatcsont maradványok képezték, amelyek a kevert rétegben, a szemétgödörökben, a tárolóvermekben egyaránt nagy mennyiségben jelentkeztek.²⁸ Az összefüggő vázrészek elsősorban juh és sertés fogyasztására utalnak, de halcsontok, pikkelyek, teljes kutyacsontvázak is napvilágra kerültek. Az eredetileg tárolásra használt gödörök a későbbiekben dögműként (is) szolgáltak, így kerülhettek beléjük a konyhai hulladék mellett elhullott állatok. A (feltehetően tafonómiai nyereségként értelmezhető) kisebb rágcshalcsontok mellett értékes információt hordozhat a környezeti tényezőkről a csigaházak jövőbeli elemzése is. A helyi populáció sajátosságait hordozza magán az egyik tárológödör aljáról előkerült ép agancs. Az erőteljes koronarész arra utal, hogy már nem fiatal bikától származott. A rózsa alapján egyértelműen hullott és gyűjtött agancsot nem dolgozták fel használati tárgynak. Másrészt a színe alapján feltételezhető, hogy nem hevert sokat szabad levegőn, mivel az agancsok két–három év alatt a hőmérséklet és a csapadék hatására megsűrűsülnek, megfakulnak, fehérednek. Ez az agancs a színe alapján azonnal olyan helyre került, ahol nem érték ilyen hatások.²⁹

A váron kívül, a szomszédos hegyoldalban épült fel egy templom. A kicsiny, nyújtott téglalap alaprajzú, félköríves apszissal ellátott épület falai agyagba rakott kövekből készültek. Körülötte temető terült el (SZÖKE 1980; SZÖKE 1986; SZÖKE 2000).

I. András alapította a rév fölé emelkedő másik teraszon a Szent András apostolnak szentelt görög monostort (BUZÁS–ESZES 2007, 49–93). A monostor építésével nagyjából egy időben, a patak túlsó partján kisméretű, félköríves szentélyű, kváderfalazatú, freskókkal díszített kápolna is épült. A közelében bronzöntő (valószínűleg harangöntő) kemencét is feltártak. A templomocska körül temető létesült (KOVALOVSZKI 1986, 62–63; KOVALOVSZKI 1995, 72–74). Szintén ebben a periódusban, a monostoron dolgozó építőműhely építette újjá a vár mellett álló templomot. Az egyenes szentélyzáródású, három oltárral ellátott új templom belsejét fából faragott szentélyrekesztővel, freskókkal és egy kőfaragványokkal ékesített nyugati karzattal díszítették, déli oldalához tornác, azon kívül pedig egy faház épült. A köznépi temető a templomtól kissé távolabb, nyugatra terült el. A templom körül és a déli tornácba csak a papok és az ispánság előkelői temetkeztek. A szentély mögött az egyik papi sírból 11. századi kehely és paténa került elő, egy másiktól vas vezeklőöv. A tornácban lévő sírok közül háromból aranytárgyak kerültek felszínre: két férfisírból (179. és 185. sír) és egy női sírből (182. sír) 11. századi aranygyűrűk, illetve a női sírből arany hajkarikák is. Az egyik aranygyűrűs férfisírt (179. sír) egy római oszlopból készített sírkő fedte. A 179, 182, 185. sír, valamint a velük szomszédos, melléklet nélküli 184. számú férfi sírban nyugvó halottak antropológiailag is elkülönült a templom körüli temető többi sírjától: mind a pamíri antropológiai típusba tartoznak, amely a temető más részein nem fordul elő (PAP–SUSA 1986, 55). E sírcsoport férfi sírjai mind az A vércsoportba tartoztak, csak a női sír volt 0 vércsoportú (PAP–SUSA 1986, 79), ami alátámasztja rokoni kapcsolatuk feltételezését. A legelőkelőbb sír a templom belsejében, a főszentély lépcsője előtt helyezkedett el. A kisméretű, falazott sírgödört faragott kőlappal fedték le. Ezt a sírt később exhumálták. Elképzelhető, hogy ez a sír – amelynek mérete nem volt alkalmas egy felnőtt eltemetésére – a várból lévő templomban talált, exhumált alapító sír csontjainak másodlagos elhelyezésére szolgált, és később a csontokat innen is továbbvitték (SZÖKE 1980; SZÖKE 1986; SZÖKE 2000; BUZÁS 2014).

Logikusnak tűnik az a következtetés, hogy a 11. század közepén, feltűnő fényűzéssel újjáépített plébániatemplom az ispáni család temetkező templomaként készült, több oltára, szentélyrekesztője és a hozzá csatlakozó lakóépület alapján többfős papi, esetleg szerzetesi testülettel.³⁰ A család alapítóját ezért hozhatták át ide a vártemplomból, illetve a család később elhalt tagjai ezért temetkeztek a déli tornác aranyeleletes sírjaiban. Amennyiben feltevéseink helyesnek bizonyulnának, az ispánoknak a vármegyeközpont templomaiba való temetkezése azt igazolná, hogy Visegrád ispánjai a korabeli nyugat-európai és német grófokhoz hasonlóan örökölhető tisztségként viselték több nemzedéken keresztül a visegrádi ispáni méltóságot, ezért a visegrádi várat saját rezidenciájuknak tekintették.³¹

A vár belsejében is folyhattak építkezések a 11. század közepén. A vár délkeleti részén, a korábban itt állt kisméretű, kőfalú ház bontása után épült fel egy két helyiségre osztott, nagyméretű (10x18 m-es) kőpalota, amely minden bizonnyal ispáni palotaként értelmezhető. A palota építéskor keletkezett rétegből 11. századi kerámia került elő.

A visegrádi vár nagy alapterületű lakótornya, palotája és kápolnája alapján nem egyszerűen erődítményről, hanem rezidenciáról kell beszélünk. Hasonló méretű és minőségű palotaegyüttesek a 11. századi Magyarország területéről eddig főként királyi és hercegi udvarházakból és rezidenciaként szolgáló várakból ismertek,³² ispáni várakban sokkal kisebb számban kerültek elő.³³ A Kelet-Közép-Európában e tekintetben különálló magyar fejlődés sajátossága azonban, hogy a királyi és hercegi udvarházak hálózata – a legfontosabb rezidenciák: Székesfehérvár, Esztergom, Veszprém, Nyitra, Bihar és egy rövid időszakban Pozsony kivételével – nem esett egybe az ispáni várakkal. Ugyanakkor nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy még nagyon kevés korabeli ispáni vár belső területét kutatták olyan behatóan, hogy bennük palotaépületek vagy lakótornyok maradványai kerülhettek volna elő (MORDOVIN 2016, 173–174). A visegrádi vár 11. századi épületeiben nem hercegi vagy királyi, hanem egy ispáni rezidenciát azonosíthatunk, hiszen ebből az időszakból, I. Béla majd I. László korából, jól ismerünk egy királyi udvarházat is Visegrád térszomszédságában, Dömösön, amely Visegráddal ellentétben nem a megyésispánnak, hanem a királyi erdőuralomnak a központja lehetett (GEREVICH 1983, 385–409).

Salamon király bukása (1074) után Visegrád elvesztette korábbi jelentőségét. Zsoldos Attila szerint a visegrádi megyésispán helyét az először 1079-ben említett esztergomi ispán vette át, de a megyének ezzel csak a neve és székhelye változott, kiterjedése valószínűleg nem (ZSOLDOS 2001, 39). A visegrádi megyeközpont felszámolása valamikor Szent László kora és a 12. század első fele között régészetileg is igazolható: a vár melletti plébániatemplom temetőjébe még Szent László korában is temetkeztek, hiszen Szent László denárral datált sír is előkerült az ásatások során, ám a templom bontási rétegeből 12. század első felére keltezhető pénz került elő (SZŐKE 2000, 364). A templom elhagyása során több sírt, így a templom déli előcsarnokában lévő aranymellékletes előkelő sírok mellett is többet exhumáltak, ami arra vall, hogy a templom kegyurai, azaz az ispáni család tagjai tudatosan számolták fel a családi temetkezőhelyet. A vár lakótornyában Szent László denár keltez egy pusztulási réteget.³⁴ Mindez alátámasztja Zsoldos A. feltevését a megyeközpont áthelyezéséről. Azonban még ha el is fogadjuk Zsoldos feltételezését arról, hogy a megyeközpont már 1079 előtt elkerült Visegrádról, akkor is figyelembe kell vennünk, hogy a Visegrádi várat egy 1083-as esemény kapcsán a Szent István legenda Salamon király fogva tartásának helyeként, azaz működő várként említi (SRH I. 407). Az események talán úgy rekonstruálhatóak, hogy a Salamon király és Géza, valamint László hercegek közötti konfliktusban Salamon mellett állást foglaló visegrádi ispánokat Salamon 1074-es veresége után az új uralkodók megfosztották méltóságuktól és el kellett hagyniuk várukat, a visegrádi ispánságot pedig Géza egy megbízható hívére, a mogyoródi csatában mellette harcolva elesett Péter fiára, Gurcu ispánra bízta (ZSOLDOS 2001, 62), aki székhelyét a királyi rezidenciára, Esztergomba helyezte át. A visegrádi vár azonban ezután is használatban maradt, de feltehetően közvetlen királyi tulajdonba került, talán besorolták a pilisi erdőuralom szervezetébe. Ez után adományozhatta el már Szent László király a hozzá tartozó Visegrádi révet a visegrádi Szent András monostornak (GYÖRFFY 1998, 710).

A visegrádi vár élete tehát nem szakadt meg a 11. század végén. Bár jelentősebb építkezéseknek valóban nincs nyoma a 12. századból és a 13. század első feléből, de a vár lakottsága ebben a korszakban is kimutatható. Ezt a periódust földbe

mélyített építmények képviselik. Az egyik nagyméretű, kora középkori tárolóverem felett, a templom déli előterében kisméretű veremház és a hozzá tartozó kemence maradványai kerültek elő, a kemence tapasztott padkájából 11–12. századra keltezhető fogaskeres díszítésű kerámiával. A házból származhat I. Géza itt előkerült hamis dénárja is. E kis ház közelében két nagyobb méretű, a 13. század első felére keltezhető veremházat tártunk fel. Az egyik konkrétan a régebbi lakóház fölé épült. Ez egy észak-déli tájolású, 430x380 cm oldalhosszúságú műhelyépület volt. Padlója 40–50 cm mélyedt az altalajba. Középtengelyében és oldalai mentén cölöpök tartották a tetőszerkezetét. Belsejéből vasból készült verőtőpár (28. kép 5, 6, 29. kép 2), ólom, bronz és ezüst műhelyhulladékok illetve olvadékok, friesachi denárokból álló éremlelet (29. kép 1), vaseszközök: olló, kisebb-nagyobb kések és szegek kerültek napvilágra. Tőle délkeletre egy félig földbe mélyített lakóházat találtunk. A 2014–2015-ben feltárt ház belsejéből vas szerszámok és vas övcsatok kerültek elő 12–13. századi kerámia társaságában. A ház délkeleti sarkához több földbe mélyített kemence csatlakozott.

A forrásokban a 12. századot uraló csendet csak a 13. század első felében törik meg újabb adatok. A Pilis királyi erdőuralma ekkor már az először 1225-ben említett pilisi ispán irányítása alatt állt.³⁵ Az erdőispánsághoz tartozhatott a visegrádi vár és dömösi királyi kúria (THOROCZKAY 2012) valamint a kékesi (GYÖRFFY 1998, 700–701) és a benedekvölgyi (GYÖRFFY 1998, 701) királyi vadász-kastély is. Az erdőispánság területén több királyi alapítású egyházi intézmény is működött: a visegrádi ortodox monostor, a pilisi ciszterci apátság és a dömösi társaskáptalan. Bár az uradalom alapvetően királyi vadászterület volt,³⁶ előfordult, hogy a király átengedte a hercegnek. Ez először Kálmán király idején történt meg, amikor a király 1105–1108 körül elvette testvére, Álmos herceg dukátusát, és helyette egyéb birtokokkal kárpótolta. Ezek közé tartozott a dömösi udvarház és a minden bizonnyal hozzá tartozó erdőbirtok is. A 12. századból nincs több adatunk hasonló hercegi használatra, sőt a század második felében a Pilist kifejezetten a király saját erdejeként említik.³⁷ Az erdőbirtok központjának szerepét a 11. században és a 12. század elején alighanem a dömösi királyi, majd hercegi kúria töltötte be. I. Béla 1063-as és Szent László 1079-es itteni tartózkodásának említése, majd 1108 körül Álmos

herceg által a kúria melletti társaskáptalan alapítása szorosán összefüggött az udvarház rezidenciális szerepével. Álmos herceg az 1110-es évek első felében történt megvakítása után a magyar krónika szerint már valóban itt élt egészen 1125 körül bekövetkezett bizánci emigrációjáig (MAKK 2000, 55). II. Béla 1138-ban érkezettnek látta az időt a dömösi prépostság ügyeinek elrendezésére, azaz az apja, Álmos herceg és saját adományainak írásba foglalására. Erre Álmos idején valószínűleg éppen a herceg helyben tartózkodása miatt nem volt szükség, hiszen az udvarához tartozó kanonokok ellátásáról maga gondoskodott. Az adománylevél kiadása éppen arra utalhat, hogy a dömösi kúria jelentősége erre az időre lecsökkent. Többé a források nem is tesznek említést róla: 1138-tól kezdve már csak a prépostságot említik Dömösön. Ennek oka talán abban keresendő, hogy miután Álmos 1125 körül Bizáncba menekült, a dömösi kúria és vele az erdőuralom nyilván visszakerült királyi kézbe, ám a herceg által alapított, és hozzá hű kanonokokkal benépesített prépostság szomszédságában Kálmán fia, II. István aligha szállt meg szívesen. Az erdőuralom központja ekkor kerülhetett máshová.³⁸ Mivel 1187-ben az erdőuralmat már Pilisnek nevezték,³⁹ és előjáróját 1225-ben pilisi ispánnak hívták, felvethető annak a lehetősége, hogy az uradalom központja a 12. század második negyedében Pilisre került. A Pilis erdő először 1187-ben feltűnő neve ugyanis a szláv nyelven kopasz hegytetőt jelentő Pilis hegy nevéből ered. A Pilis hegy lábánál, az Esztergomot (Ó)Budával összekötő fontos főút mellett már a 11. század közepén épült egy templom és körülötte egyéb jelentős épületek.⁴⁰ E korai épületcsoport funkciója nem egyértelmű: valószínű, hogy egy bencés apátságról van szó,⁴¹ de az is elképzelhető, hogy Pilisen már ekkor állt egy királyi udvarház is.⁴² A problémát az írott források teljes hiánya, és a korai épületek feltáratlansága jelenti, így a kérdésre jelenleg még nem adható válasz. Bár egyelőre nincs biztos adatunk a pilisi királyi udvarház létrejöttéről, de az ott feltárt jelentős, 11. századi emlékművek és igényes épületek megengedik ezt a feltételezést, a pilisi ispán titulusa pedig határozottan támogatja is ezt. Ám amennyiben a 12. század folyamán a királyi erdőuralom élén álló ispán valóban Pilisen rendezte be a rezidenciáját, úgy a ciszterciták Pilisre való betelepítése nyilván okozhatott súrlódásokat. Még 1254-ben is – amikor az ispán már minden bizonnyal a visegrádi várban tartotta

székhelyét – IV. Béla kénytelen volt eltiltani attól a pilisi ispánt, hogy a pilisi monostor népein megszálljon (GYÖRFFY 1998, 583). Ezért logikus, hogy 1184 után előbb-utóbb sor kerülhetett a pilisi ispán székhelyének áthelyezésére. Hogy ez a rezidencia Visegrád lett, abban egy politikai esemény is közrejátszhatott.

1218-ban, II. András király szentföldi keresztes hadjárataról hazatérőben megállt a niceai császári udvarban. I. Theodor Laszkarisz császár második felesége révén II. András sógora volt. András király, fia, Béla herceg számára eljegyezte a császár kisebbik lányát, Máriát, nyilván abban reménykedve, hogy a lánynak, illetve az ő révén majdani férjének, Bélának esélye lehet a niceai trón megöröklésére. András a hercegnőt magával is vitte Magyarországra, de mivel még kiskorú volt, a házasságra ekkor nem kerülhetett sor. Logikus megoldásnak tűnhetett, hogy az ortodox vallású görög hercegnőt az esztergomi királyi rezidencia közelében, a pilisi erdőben lévő visegrádi ortodox görög monostorban neveljék, amíg el nem éri a felnőtt kort. E feltételezést támogatja, hogy Mária felnőtt korában is megőrizte kötődését Visegrádhoz: a tatárjárás után, már királynéként saját hozományából építette fel az új visegrádi várat és 1259-ben a pilisi erdőuralommal együtt férjétől meg is szerezte azt. A hercegnő visegrádi elhelyezésben az is közrejátszhatott, hogy ekkor már talán jegyese, Béla herceg birtokában volt Visegrád, a pilisi erdőuralommal együtt. Bélát ugyanis az apja 1214-ben királlyá koronáztatta (KRISTÓ 1984, 1317), így minden bizonnyal gondoskodnia kellett megfelelő apanázsról is számára. Valószínűleg Álmos herceg száz évvel korábbi példája nyomán választhatták ki a pilisi uradalmat az ifjabb király számára, bár az sem kizárható, hogy hasonló adományozásokra Álmos herceg esete óta máskor is sor került, csak források hiányában ezekről nem tudunk. Még ha a pilisi erdőispánság és a visegrádi vár Béla kezére kerülésének időpontja nem is dokumentálható pontosan, az biztosan állítható, hogy 1225-ben már az ő kezében volt, ugyanis ekkor Péter pilisi ispán, az akkor már Horvátország és Szlavónia élén álló ifjabb király poroszljaként járt el Zágráb megyében (GYÖRFFY 1998, 583; ZSOLDOS 2001, 48). Az ifjabb király visegrádi birtoklásával függhet össze az a II. András korára keltezhető pénzverde is, amely a visegrádi vár udvarán került elő. A 13. század eleji friesachi dénárokkal datált műhelyépületből egy pár vas denár verető került

elő. A királyi pénzverde hagyományosan Esztergomban működött, így az uralkodó aligha veretett volna pénzt egy Esztergomhoz ilyen közel lévő, ám királyi székhelyként nem funkcionáló várban, ám az is kevésbé valószínű, hogy ilyen helyen pénzhamisítással számoljunk. Ellenben az ifjabb király apanázsbirtokának székhelyén annál inkább verethetett pénzt. A pénzverés egyben azt is igazolja, hogy a pilisi erdőbirtok központja ekkor már a visegrádi vár lehetett.⁴³

Mikor Mária 1220-ban elérte a felnőtt kort, Béla feleségül vette, és királynévá koronáztatta. Valószínűleg ezzel az eseménnyel függhet össze a visegrádi Szent András ortodox monostor átadása a bencés rendnek. III. Honorius pápa 1221 április 20-án kelt oklevelében a magyar király kérésére rendelkezett arról, hogy a visegrádi görög monostorba helyezzenek latin szerzeteseket, de különös módon kiemeli, hogy az új lakók az ott élő görög szerzetesekről életük végéig gondoskodni kötelesek (HERVAY 2001, 523; MON VESPR I. 54). Mária házassága és koronázása alkalmával szükségszerűen át kellett térjen a latin kereszténységre, így valószínű, hogy mivel nem kívánta megszakítani kapcsolatát az addig őt nevelő monostorral, mintegy azt is magával vitte az új egyházába. Mindenesetre ebben az időben a kolostorban jelentős építkezések is indultak: a templom új nyugati előcsarnokát egy II. András király alatt kibocsátott denár keltezte. Az előcsarnokkal együtt mögötte, a mellékhajók végére valószínűleg egy toronypár is épült (BUZÁS–ESZES 2007, 67–68).

Az ifjabb király 1220-ban megkapta apjától Dalmácia, Horvátország és Szlavónia kormányzásának feladatát is.⁴⁴ Közben 1221 végén elhunyt Mária apja, Theodor Laszkarisz, ám a niceai trónt nem Mária és férje, Béla, hanem Mária nővére, Irén, és annak férje, Johannes Dukász örökölte. Feltehetően ez vezethette II. Andrást arra, hogy rávegye fiát, Bélát, hogy két évi házasság után váljon el hitvesétől. A válást azonban a pápa nem hagyta jóvá, és Béla 1223-ban visszavette feleségét, de félve apja haragjától, vele együtt VI. Lipót osztrák herceghez menekült. Csak 1224-ben békültek ki II. Andrással, és tértek vissza Magyarországra (KRISTÓ 1984, 1336). Ám az ellenségeskedés megmaradt a király és az ifjabb király között, ezért 1226-ban Bélát apja megfosztotta Horvátország kormányzásától és helyette Erdély élére nevezte ki, ám budai és valószínűleg pilisi apanázsai is változatlanul maradtak (KRISTÓ 1984, 1340).

Az 1241-es muhi csatát követően 1241–1242 telén a Magyarországot lerohanó mongol seregek átkeltek a Dunán, és elpusztították a visegrádi várat és a mellette elterülő települést egyházaival együtt. A mongolok elvonulása után lassan indult meg az újjáépítés, de mikor 1248 körül új mongol támadás híre terjedt el, Mária királyné egy új, a réginél sokkal erősebb és korszerűbb vár építésébe kezdett a Visegrád feletti pusztá hegyen. 1251-ben már itt, Visegrádon keltezett oklevelet, 1258-ban pedig az esztergomi káptalan Visegrádra szállt, ki, hogy Fülöp pilisi ispán feleségének végrendeletét hitelesítse. Ezek szerint az új vár ekkor már állhatott és a pilisi ispán székhelyeként szolgált. A következő évben,

1259-ben IV. Béla Mária királynénak adományozta a visegrádi várat és vele együtt a pilisi ispánságot. Az adománylevél mondja el az új vár építésének történetét, bár a vár neve ebben az oklevélben még nem, csak egy 1264-ben kiadott átíratában szerepel (IVÁN 2004, 16–18). A pilisi ispánság és az ehhez tartozó visegrádi vár így 1259-től Mária királyné birtokában maradt. Ez az adomány aligha magyarázható korábbi előzményekkel, hiszen királynéi birtoklás a Pilisben korábban soha sem mutatható ki, oka nyilván a királyné fiatalkori személyes kötődése volt, amely hasonlóképpen befolyásolhatta őt, mint férjét a királyi székhely áthelyezése Esztergomból az óbudai várba.

Notes

- 1 A felmérést az Archeo Prospections® munkatársai végezték, Sirri Seren (Zentralanstalt für Meteorologie und Geodynamik, Vienna) vezetésével. A geofizikai mérésekre 2010. június 17–18-án került sor. A földradar méréshez Pulse EKKO Pro műszert használtak, mellyel 250 MHz-en és 500 MHz-en mértek több, mint 4000 m²-en. Ugyanezt a területet magnetométerrel is kutatták. A felmérés a „Reiterkrieger-Burgenbauer. Die frühen Ungarn und das »Deutsche Reich« vom 9. bis zum 11. Jahrhundert” elnevezésű, 2009–2011 között lezajló projekt keretében valósult meg. Ezúton köszönjük Dr. Falko Daimnak a lehetőséget.
- 2 A C-14 vizsgálatokért Dr. Molnár Mihály (MTA ATOMKI HEKAL, AMS laboratórium) felelős. A vizsgálatok az NK 104533. számú OTKA keretében valósultak meg. (Az átalakulás évszázadai – települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században. Vezető kutató: Takács Miklós.)
- 3 A horizonthoz köthető 3 minta adatai (2 szigmával) a következők: cal AD 660–cal AD 860 (a minta kódja: DeA-3319), cal AD 655–cal AD 775, (a minta kódja: DeA-3320), cal AD 660–cal AD 860 (a minta kódja: DeA-3486).
- 4 A két mintából kinyert adatok (2 szigmával) a következők: cal AD 895–cal AD 1017 (a minta kódja: DeA-3955, papi temetkezés) és cal AD 890–cal AD 1011 (a minta kódja: DeA-3944, a templomba temetett egyén).
- 5 Sümegi Pál által végzett zavartalan magfúrás során gyűjtött minta radiokarbon keltezése (2 szigmával) cal AD 255–cal AD 427 (a minta kódja: DeA-3144) SÜMEGI 2014, 4.
- 6 Két minta került mérésre (2 szigmával): cal AD 990–cal AD 1035 (a minta kódja: DeA-5838), illetve cal AD 900–cal AD 1015 (a minta kódja: DeA-5839).
- 7 A pénzverde leleteinek numizmatikai vizsgálatát Nagy Balázs végzi. A verőtőpár sajnos restaurált állapotában sem alkalmas az egykoron vert éremtípus pontos meghatározásra. Így nehéz bizonyítani, hogy a pénzkészítő műhelyben hivatalosan folyt-e a pénzverés.
- 8 A korábbi kutatások és az objektumok ismertetésének alapjául szolgált: MKM Adattár 1952.1–26, 1970.48–57, 1974.12–20.
- 9 Feltehetőleg ilyen lehetett az északkeleti oldalon is, de ennek igazolására még nem áll rendelkezésre elég adat.
- 10 Bővebben: BORUZS 2017.
- 11 Pattantyús-Ábrahám Miklós felmérése, D-10 R típusú, ELGI készítésű, egyenáramú digitális ellenállásmérő berendezéssel, poláris dipol elrendezéssel. A vizsgált mélységtartomány: 0,5–1 m. MKM Adattár 1985.7.
- 12 Az elemzés 4 m mély mintavételi fúrás alapján készült: SÜMEGI 2014.
- 13 Radiokarbon elemzés: ATOMKI, DeA-3144, cal AD: 265–411.
- 14 A radiokarbon vizsgálatokról bővebben ld. a templom kapcsán.
- 15 Ezúton köszönjük Györffy-Villám Zsombor, Horváth István, Dr. Kovács Gergely, és Dr. Molnár Gergely munkáját.

- 16 Előzetes meghatározás, Vida István (MNM Éremtár) szóbeli közlése alapján.
- 17 MKM Adattár 1970; SZÖKE 1971.
- 18 MKM Adattár 1952.1–26: negatív eredmény a tábornól délre; MKM Adattár 1962.9; SZÖKE 1977.
- 19 Az elemzés az 1955–1994 között végzett feltárások eredményeire vonatkozik.
- 20 Fontos kiemelni, hogy az elsődleges feldolgozás során a római kori anyag ca. 16%-a kézzel formált, a túlnyomórész jellemző gyorskorongolt áru mellett. Az azonosításban nyújtott segítségért Horváth Friderikának tartozunk köszönettel.
- 21 Mindez további adatként szolgál ahhoz az elgondoláshoz, hogy a kézikorongolt cserépbográcsok indulási kora kapcsán olvasható vita (WOLF 2003; TAKÁCS 2009) alapja nem időrendi, hanem regionális, és talán életmódbeli különbségekre vezethető vissza.
- 22 Az adat, miszerint a grafitos import áru a leletanyag kevesebb mint 1%-át teszi ki, teljesen általánosnak mondható, összehasonlítva más egykorú központokkal. Lásd Merva 2016, 535, 89. lábjegyzet. A szomszédos Várkert dűlőn elhelyezkedő település grafitos kerámiájának SEM-EDX vizsgálata során valószínűsíthetővé vált a morvaországi eredet. Ezúton köszönjük Dr. Szakmány György munkáját.
- 23 Lásd Oroszvár, Orsova, Zimony, Harám, Keve, Győr, Gyulafehérvár lelőhelyeket. BONA 1998, 26. Nem államalapítás kori központ, de 9. században újra használt római erőd Keszthely-Fenekpuszta. HEINRICH-TAMÁSKA et al. 2012.
- 24 A lelőhelyen talált 9. századi, „szlávnek” meghatározott kerámiáról, és 9. századi betelepülésről a legkorábbi irodalomban olvashatunk: DERCSÉNYI 1951, 10; HÉJJ 1957, 9; SOPRONI 1954, 53.
- 25 Az oklevél keltezéséről: GYÖRFFY 1967, 22–23.
- 26 A környéken nem csak Visegrád neve szláv eredetű, hanem a közeli Marót és Duna-túlperti Verőce falu, illetve maga a Pilis erdő neve is az, de szláv eredetű személynevből képzett a közeli Dömös, Bogdány, Tahy, Bitóc, Bagom, és a Duna túlperti Szob, Zebegegy, Maros és Vác települések neve is. Szláv lakosságra utal a szemben fekvő Szentendrei-szigeten lévő Tót falu neve is. Azaz szinte mindegyik Visegrád körüli, bizonyosan középkori eredetű helynév a régió középkori szláv lakosságára vall. Mivel a Visegrád helynév már 1009-ből adatolt, ám a szláv lakosság megjelenése a 10. században kevésbé valószínű, így a helynév 8–9. századi eredete a legvalószínűbb hipotézis.
- 27 Annales Regni Francorum (811.) (<http://www.thelatinlibrary.com/annalesregni francorum.html>).
- 28 Az előzetes adatokat Kováts Istvánnak (MNM Mátyás Király Múzeum) köszönjük.
- 29 Hintenberger András erdőmérnök szíves szóbeli közlése alapján.
- 30 Szerzetesre utalhat a templom mellett feltár egyik sír vas vezeklőöv melléklete. Kiss Etele újabb kutatásai kimutatták, hogy a templom freskóin görög nyelvű feliratok voltak. Ezek a jelek arra utalhatnak, hogy a templom és személyzete kapcsolatban lehetett közeli görög Szent András monostorral.
- 31 Az államalapítás korában az ispáni méltóságnak családokhoz való kapcsolódására, azaz a méltóság örökölhetőségére utalhat több más ispánság esetében a várnak és a megyének az első ispánról való elnevezése, amely a korabeli német gyakorlatnak felel meg, illetve, hogy több helyen az első ispántól leszármazó nemzetség később is a megyeközpont vára körül birtokolt (GYÖRFFY 1977, 231–232, 331). Ez a rendszer talán Szent László korában, illetve azt követően, a megyerendszer átalakulásával, a korai nagy megyék feldarabolásával párhuzamosan szűnt meg, és alakult ki az ispánságok honorként, azaz gyakran változó személyek tisztségeként való kezelése, amely kétségkívül kedvezett a királyi hatalom megerősödésének. A váltást az 1074-es mogyoródi csata és Salamon király bukása nyomán bekövetkező rezsimváltás segíthette elő. Valószínűleg ekkor szűnhetett meg a visegrádi ispánság is, és a rangját veszített ispáni család talán ekkor helyezte át másodszor is ősenek csontjait az ispáni központ templomából, de most már minden bizonnyal távolabb, saját magánbirtokára.
- 32 Esztergom (BUZÁS 2004, 7–9), Székesfehérvár (SIKLÓSI 1989), Veszprém (KRALOVÁNSZKY 1990, 63–69), Zirc (KOPPÁNY 1972), Belényesszentmiklós (POPA-CHIDIOȘAN-LUKÁCS 1984), Dömös (GEREVICH 1983). Külön érdemes említeni Pozsonyt (ŠTEFANOVIČOVÁ 1975), amely 1074 után Salamon király rezidenciájává vált.
- 33 Borsod, Abaujvár és Zalavár (MORDOVIN 2016, 174).
- 34 A belső válaszfal egy leomlott csonkja alatti égett rétegben Szöke Mátyás Szt. László érmet talált.
- 35 Az eredetileg királyi erdőuralomként működő Pilis a 13. század végére szabályos megyévé alakult, de az átalakulás pontos folyamatát nem ismerjük. Az a tény azonban, hogy 1225-ben már a pilisi ispánt említi egy oklevél, arra vall, hogy ez a folyamat legkésőbb a 13. század elején megindult, ugyanis az erdőuralmak előjáróit korábban inkább *procuratornak* nevezték. Ezt a címet a 12–13. század fordulóján egyre inkább

- a *comes* (ispán) cím váltja fel, ami minden bizonnyal összefüggésben áll a megyésispánok azonos megnevezésével (ZSOLDOS 2001, 40–41).
- 36 A 13. század elején alkotó Anonymus szerint már Árpád vezér is ide ment vadászni (ZSOLDOS 2001, 40).
- 37 III. Orbán pápa 1187-ben kiadott oklevelében az esztergom-szentkirályi keresztres rendház alapítása kapcsán megemlíti, hogy II. Géza király saját pilisi erdejéből („*de propria sylva sua, que vulgo Ples nuncupatur*”) napi öt szekér fa elvitelét engedélyezte a keresztieseknek (MON STRIG I. 133; GYÖRFFY 1998, 692).
- 38 Zsoldos Attila véleménye szerint a dömösi prépostság megalapítása miatt az uradalom központja már ekkor Visegrádra került, amire a visegrádi plébánia exempt jogállása alapján következtet (ZSOLDOS 2001, 40–41). A visegrádi Szűz Mária plébánia létre és exempt jogállására az első adatunk 1327-ből, tehát a királyi udvar Visegrádra települése utáni első évekből van, egy olyan per kapcsán, amelyben Henrik veszprémi püspök panaszt tett Boleszló esztergomi érsek ellen, amiért az rátette a kezét néhány olyan plébániára, többek között a visegrádira, amely a veszprémi egyházmegyébe tartozott (MÉSZÁROS 2009, 46–47). Ez a plébánia nem a kora-Árpád-kori vármegyeközpont területén, hanem attól jóval távolabb, a mai Visegrád központjában állt, egy olyan helyen, ahol a korai Árpád-korban egy másik település helyezkedhetett el. Itt Kováts István a középkori város plébániatemploma közelében 2008-ban egy kora-Árpád-kori temető-részletet tárt fel (MÉSZÁROS 2009, 215). Így valószínű, hogy ennek a visegrádi plébániatemplomnak az exempt jogállása nem vezethető vissza az Árpád-kori ispáni központra, hanem I. Károly városalapításához köthető.
- 39 A Képes Krónika 14. századi szövegében már az Álmos elleni gyilkossági kísérlet kapcsán előfordul a Pilis erdő (*silva Pelys*) említése, ám mivel maga a szöveg jóval későbbi, így nem igazolja, hogy a Pilis erdő kifejlesztést már a 12. század elején használták volna.
- 40 Gerevich László ásatásai során a későbbi cisztercita kerengő helyén egy korábbi kváderépület, valószínűleg egy kerengőfolyosó keleti felének részletei és egy pince, valamint a templom és a kolostor helyén több faépítmény és kemence nyoma, 11. századi tárgyi leletanyag, illetve 12. századi tárgyakkal keltezhető sírok kerültek elő. A 11. századi templomból számos kőfaragvány találtak: íves apszislabazatok, nagyméretű oszlopfő, kisméretű nyolcszögű oszlopok és vállkövek, palmettadíszes párkánykövek maradtak fenn (GEREVICH 1984, 3–4, 2–16 kép). E kőfaragványok pontos párhuzamai az I. András által alapított visegrádi Szent András templomból, illetve a visegrádi ispáni központ szintén 11. század közepére keltezhető plébániatemplomából ismertek (TÓTH 1994, 56). Az épület keltezését emellett segíti egy, a területről előkerült legkorábbi érme, I. András pénze (HERVAY et al. 2007, 13).
- 41 A bencés apátságot feltételező Gerevich László egy 19. század végi francia munkára (BLANCHOT 1898, 80) hivatkozik, amely szerint a magyarországi Pilsen a ciszterciek egy korábbi bencés apátságot vettek át. Bár a szerző ennek az adatnak a forrását nem adja meg, műve számos szakirodalmi és levéltári hivatkozást tartalmaz, és a pilisi ciszterci monostor történetéről több kétségkívül hiteles adatot ismer, így ez az információja is kétségkívül figyelemre érdemes.
- 42 GYÖRFFY 1998, 583, 691. Györffy azonban nem foglal állást az általa feltételezett pilisi udvarház létesítésének időpontját illetően, azt csak 11–12. századra, illetve az 1184-es ciszterci monostor alapítását megelőző időpontra határozza meg.
- 43 A pilisi ispánság mellett az ifjabb király apanázsához tartozhatott a szomszédos (ó)budai ispánság is. Az (ó)budai ispán létéről, és arról, hogy az ifjabb király uralma alatt áll, Béla egy 1227-es birtokadományából értesülünk először és utoljára, bár az óbudai uradalmat még Béla egy 1267-es adománylevele is említi. Valószínűleg az óbudai uradalom Béla ifjabb királyhoz köthető megszervezése (ZSOLDOS 2001, 48) összefügghet az óbudai vár 1220-as években meginduló építésével. E vár alighanem az ifjabb király székhelyének épült, majd II. András halála után a királyi rezidencia is átkerült ide Esztergomból (SPEKNER 2015, 40).
- 44 KRISTÓ 1984, 1317–1318. Ezt a trónörökös hercegi szerepkört a Horvát királyságban is Álmos herceg viselte először, Szent László korában. Később II. Géza fiát, Béla herceget, a későbbi III. Bélát, aki majd királyként szintén fiát és örökösét, Imre herceget nevezte ki Dalmácia élére. Imre magyar királlyá koronázása után átadta a tartományt öccsének a későbbi II. Andrásnak (FONT 2009, 181–182).

FORRÁSOK

- MON STRIG I.
Knauz, N. (red.), *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I.* Esztergom 1874.
- MON VESPR I.
Fraknói, V. (red.), *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára.* Budapest 1896.
- SRH I.
Szentpétery, E. (red.), *Scriptores Rerum Hungaricarum.* I–II. Budapest 1937–1938. Reprint. Budapest.

IRODALOM

- BLANCHOT, Charles
1898
Histoire de Notre-Dame d’Acey. Besançon.
- BORHY, László
1996
Qué era el murus sinuosus et cornutus (Amm. Marc. 20.7.17) Gerión 14, 223–231.
- BORUZZ Katalin
2017
Római kőfaragványok a Mátyás Király Múzeum gyűjteményében. Studia Comitatus 35, 137–152.
- BÓNA István
1998
Az Árpádok korai várjai. Debrecen.
- BUZÁS Gergely
2004
Az esztergomi vár román kori és gótikus épületei. In: Buzás G.–Tolnai G. (szerk.), *Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetek 2.* Esztergom, 7–44.
- 2014
Kehely és paténa. In: Bokody P (szerk.), *Kép és Kereszténység, Vizuális médiumok a középkorban. – Image and Christianity. Visual Media in the Middle Ages.* Exhibition catalog. Pannonhalmi Főapátság, Pannonhalma, 242–243.
- BUZÁS Gergely–BORUZZ Katalin–MERVA Szabina–TOLNAI Katalin
2014
A kora középkori kontinuitás kérdése a visegrádi későcsászárkori erődben a legújabb régészeti kutatások tükrében. – The Issue of Continuity in the Early Middle Ages in Light of the Most Recent Archaeological Research on the Late Imperial Period Fort in Visegrád. Magyar Régészet 2014. tavasz (http://www.magyarregeszett.hu/wp-content/uploads/2014/05/Buzas_14TA.pdf).
- BUZÁS Gergely–ESZES Bernadett
2007
XI. századi görög monostor Visegrádon. – The Greek Monastery of Visegrád in the 11th Century. In: Szócs P. L.–Rusu, A. A. (szerk.), *Középkori egyházi építészet Erdélyben. – Architectura religiosă medievală din Transilvania IV.* Satu Mare, 49–93.
- BUZÁS Gergely–GRÓF Péter
2000
Visegrád. In: Buzás G. (szerk.), *Visegrád. Altum Castrum 5.* Visegrád, 5.
- DERCSÉNYI Dezső
1951
Visegrád műemlékei. Budapest.
- R. FACSÁDY Annamária
1976
Előzetes jelentés a késő római erőd déli védműveinek feltárásáról. – Preliminary Report on the Excavation of the Southern Defensive Works of the Late Roman Fort. Budapest Régiségei 24/1, 145–151.

- FONT Márta
2009 (Szerk.), *Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén 900–1453*. Pécs.
- GEREVICH, László
1983 *The Royal Court (Curia), the Provost's Residence and the Village at Dömös*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 35, 385–409.
1984 *A pilisi ciszterci apátság*. Szentendre.
- GYÖRFFY György
1967 *Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban*. In: Kralovánszky A. (szerk.), *Székesfehérvár évszázadai*. Székesfehérvár, 22–23.
1977 *István király és műve*. Budapest.
1998 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV. Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye. – The Historical Geography of Hungary in the Árpáds' Age, Volume IV: Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis Counties*. Budapest.
- HEINRICH-TAMÁSKA Orsolya–MÜLLER Róbert–STRAUB Péter
2012 *A fenékpusztai római erőd évszázadai*. Zalaegerszeg.
- HERVAY F. Levente
2001 *Bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. – Verzeichnis der mittelalterlichen ungarischen Benediktinerklöster*. In: Takács I. (szerk.), *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. – Benedictine Monasteries in Medieval Hungary*. Pannonhalma, 461–547.
- HERVAY Ferenc–BENKŐ Elek–TAKÁCS Imre
2007 *Ciszterci apátság Pilisszentkereszten*. Budapest.
- HÉJJ Miklós
1957 *Visegrád*. Budapest.
- IVÁN László
2004 *A visegrádi vár története a kezdetektől 1686-ig*. Visegrád.
- KOPPÁNY Tibor
1972 *XI. századi királyi udvarház maradványai Zircen. – Die Überreste eines königlichen Freihofes aus dem 11. Jahrhundert in Zirc*. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11, 139–147.
- KOSZTA László
1994 *Visegrád*. In: Kristó Gy. (szerk.), *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Budapest, 731–732.
- KOVALOVSZKI Júlia
1986 *A Visegrád várkerti Árpád-kori falukutatásról*. In: Kocsis Gy. (szerk.), *A magyar falu régésze Méri István (1911–1976)*. Cegléd, 61–63.
1995 *Az Árpád-kori Visegrád. Ásatások a Várkertben*. Műemlékvédelem 1995/2, 69–74.
- KRALOVÁNSZKY, Alán
1990 *The settlement history of Veszprém and Székesfehérvár in the Middle Ages*. In: Gerevich, L. (ed.), *Towns in medieval Hungary*. Budapest, 51–95.
- KRISTÓ Gyula
1984 *A korai feudalizmus*. In: Bartha A. (szerk.), *Magyarország története 1/2. Előzmények és magyar történet 1242–ig*. Budapest, 1007–1415.
- LANDER, James
1984 *Roman stone fortification: variation and change from the first century AD to*

- MAKK Ferenc
2000
MERVA Szabina
2016
- the fourth*. British Archaeological Reports Int. Ser. 206.
- A tizenkettedik század története*. Budapest.
- „Rejtélyes bélyegű cserépedények”. Adatok a kistalpai kora középkori grafitos kerámia kutatásához. A legújabb archaeometriai vizsgálatok eredményei. – „Clay Vessels with Mysterious Marks“. *Archaeological and Archaeometric Research on Early Medieval Graphitic Pottery from the Hungarian Little Plain*. In: Bollók Á.–Gergely K.–Kolozsi B.–Pető Zs.–Szenthe G. (szerk.), *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében*. Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére. Budapest, 521–541.
- MÉSZÁROS Orsolya
2009
- A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. – History and Topography of the Late Medieval Visegrád Town*. Visegrád.
- MORDOVIN Maxim
2016
- A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–12. században. – The Emergence of the Castle Organisation in Medieval Hungary, Bohemia and Poland in the 10th–12th Centuries*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia. Budapest 2016.
- PAP, Ildikó–SUSA, Éva
1986
- Complex anthropological analysis of the cemetery of the comitat center at Visegrád*. *Anthropologia Hungarica* XIX, 51–91.
- POPA, Radu–CHIDIOȘAN, Nicolae–LUKÁCS, Antal
1984
- O reședință feudală din secolele XI–XII. la Sînnicolau de Beiuș*. Monumente Istorice și de Artă. Nr. 2. Anul XV. 21–34.
- SIKLÓSI Gyula
1989
- A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota*. In: Horváth L. (szerk.), *Várak a 13. században*. *Castrum Bene* 1. Gyöngyös, 104–120.
- SOPRONI Sándor
1954
- A visegrádi római tábor és középkori vár. – A Roman Camp and Medieval Castle in Visegrád*. *Archaeologiai Értesítő* 81, 49–53.
- 1986
- Visegrád-Sibrik domb*. Régészeti Füzetek I.39, 49.
- SOPRONI Sándor–SZŐKE Máttyás
1972
- Visegrád-Várkert*. Régészeti Füzetek. I.25, 43–44.
- 1975
- Visegrád-Várkert*. Régészeti Füzetek. I.28, 69–70.
- 1976
- Visegrád-Várkert*. Régészeti Füzetek. I.29, 49.
- 1977
- Visegrád-Sibrik domb*. Régészeti Füzetek. I.30, 28.
- SPEKNER Enikő
2015
- Hogyan lett Buda a középkori Magyarország fővárosa? A budai királyi székhely története a 12. század végétől a 14. század közepéig*. Budapest.
- ŠTEFANOVIČOVÁ, Tatiana
1975
- Bratislavský hrad v 9.–12. storočí*. Bratislava.
- SÜMEGI Pál
2014
- Jelentés a visegrádi Sibrik-dombon végzett régészeti geológiai és környezet-történeti munkáról*. Budapest. Kézirat.
- SZŐKE Máttyás
1971
- Visegrád-Várkert*. Régészeti Füzetek. I.24, 43–44.
- 1977
- Visegrád-Várkert – Schneider-rét*. Régészeti Füzetek. I.31, 62.
- 1980
- A visegrádi várispánsági központ kutatása*. Dunakanyar 1980/2.
- 1986
- Visegrád, ispáni központ*. Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára 244. Budapest.

- 2000 *Die Mittelalterliche Burg von Visegrád.* In: Wieczorek, A.–Hinz, H.-M. (Hrsg.), *Europas Mitte um 1000.* Band 2. Stuttgart, 584–587.
- SZŐKE Béla Miklós
2003 *A Karoling-kor.* In: Visy Zs. (szerk.), *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest, 312–317.
- TAKÁCS, Miklós
2009 *Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterung zu zwei chronologische Tabellen.* *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 60, 223–252.
- THOROCZKAY Gábor
2012 *A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig.* *Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)* XIX/4, 409–433.
- TOLNAI Katalin
2013 *A Visegrád-Sibrik dombon feltárt maradványok története.* *Altum-Castrum Online* 2013. (<http://archeologia.hu/content/archeologia/179/sibrik-tolnai.pdf>).
- TÓTH Sándor
1994 *A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez.* In: Mikó Á.–Takács I. (szerk.), *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541.* Budapest, 54–62.
- WOLF Mária
2003 *Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai. – Informationen zu unserer Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Die Lehre der Funde in Borsod.* *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XLII, 85–108.
- ZSOLDOS Attila
2001 *Pest megye az Árpád-korban.* In: Zsoldos A. (szerk.), *Pest megye monográfiája.* I. kötet, második rész. *A honfoglalástól 1686-ig.* Budapest, 31–73.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS ON SIBRIK HILL AT VISEGRÁD

Resume

Discussed here are the findings of the 2013–2015 excavation campaigns conducted on Sibrik-Hill at Visegrád. The site's archaeological investigation was begun in the 1950s with field surveys and smaller soundings, followed by an excavation extending over a larger area in the 1970s. The ground-plan and the construction periods of the Roman fort erected in the 320s as well as its later 10th–11th-century and 11th-century occupation were determined by Sándor Soproni and Mátyás Szőke. A small building with stone foundations, a two-roomed stone building, sunken houses and pits were uncovered in the area of the former Roman fort as well as the remains of a Roman tower rebuilt as a keep in the 11th century by the western wall. An 11th-century church and cemetery lay beyond the fort.

The site's investigation gained new momentum following the preparation of the combined plan of the earlier excavations and the geophysical survey conducted in 2010. In 2013, the ground truthing of the features identified in the course of the instrumental survey was undertaken by the Mátyás Király Museum in collaboration with other institutions, a project that was continued in 2014 and 2015. A stone-lined cistern and the remains of a multi-roomed stone building were uncovered

on the western side of the Roman-period fort. The new excavations revealed that the abandoned Roman fort had been occupied well before the foundation of the medieval Hungarian state, as shown by some settlement features, as well as the foundation trench of a timber-framed building with wattle-and-daub walls and the finds that include a Carolingian spur and some fragments of Carolingian polished vessels. The radiocarbon dates indicated a late 10th–early 11th-century date for the small apsidal church uncovered in the fort's central area. A brick grave was uncovered in the church's centre, while a priest's grave containing a pewter chalice and a paten beside the church. The early Árpáadian Age is represented by several settlement features and several buildings dating from the 12th–13th centuries. One of the post-framed buildings yielded finds of the earlier 13th century in view of their contexts, such as a pair of coin dies used before the Mongolian invasion of 1241, bronze and silver workshop waste, Friesach *denarii* and other coins. The dies were strongly worn and their engraved face was corroded. Given that there are no literary sources mentioning coin minting at Visegrád during the 13th century, this unique assemblage provided evidence for a hitherto unknown activity at the site.

Buzás G.
Magyar Nemzeti Múzeum
Mátyás Király Múzeuma
H-2025, Visegrád, Fő u. 23.
buzasgergely@visegradmuzeum.hu

Boruzs K.
Magyar Nemzeti Múzeum
Mátyás Király Múzeuma
H-2025, Visegrád, Fő u. 23.
boruzskatalin@visegradmuzeum.hu

Merva Sz.
Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Régészeti Intézet
H-1097, Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
merva.szabina@btk.mta.hu

Tolnai K.
Initiative College for Archaeological Prospection
VIAS-Vienna Institute for Archaeological Science
University of Vienna
Franz-Klein-Gasse 1/V A-1190 Wien
tolnaikati@yahoo.com

